

**SAMPUNG TAON NA ANG NAKALILIPAS...
ISANG NARATIBONG PAGSUSURI SA
DANAS AT ALAALA NG MGA MARIKEÑO SA
PANAHOON NG KALAMIDAD DULOT NG BAGYONG *ONDOY* (2009)**

Axle Christien J. Tugano
Dibisyon ng Kasaysayan
Unibersidad ng Pilipinas Los Baños

ABSTRAK

Layunin ng komemoratibong pag-aaral na ito, gamit ang isang naratibong pagsusuri, ang pagturok sa danas at alaala ng mga Marikeño sa panahon ng pananalasa at/o pagbahang idinulot ng Ondoy (*Ketsana*) noong 2009 at sa mga panahong pagkatapos nito. Habang sentro ng pag-aaral na ito ang apat na barangay ng lungsod o ang mga tinatawag na “tabing-ilog”—Nangka, Tumana, Malanday, at Concepcion Uno, gumamit ang pananaliksik ng dalawang pangunahing método—pakikipagpanayam at pakikipagkuwentuhan. Sa kinasapitan, nakapagluwal ang pananaliksik na ito ng dalawang pangunahing bahagi. Una, mga naratibo ng danas at alaala sa panahon ng pananalasa ng Ondoy. Samantalang pagsisiyasat naman sa mga sumunod na panahon ang naging tuon ng ikalawa. Sa kabuoan, nakapaglatag ang pag-aaral na ito pitong dalumat ukol sa kahulugan, kabuluhan, at konteksto ng Ondoy sa pananaw ng mga Marikeño: (1) delubyo, (2) kaparusahan, (3) kaligtasan, (4) pagtulong, (5) palatandaan, (6) takot, at (7) kasanayan. Hatid ng pag-aaral na ito ang isang implikasyong magpapahalaga sa dalawang bagay—(1) *Araling at Kasaysayang Pangkapaligiran* o isang sub-disiplinang kakanlong sa pag-aaral ng kasaklawan ng kalikasan at kapaligirang Pilipino at (2) *Kasaysayang Pampook* o pagsasalaysay ng kasaysayan ukol sa isang partikular na pook. Samakatuwid, ang kabuong implikasyon ay magbibigay-linaw at ambag sa saysay ng Ondoy bilang bahagi ng kalikasan at kapaligirang Marikeño sa unang banda at ang saysay ng Marikina bilang pook sa kabilang banda.

Mga Susing Salita: Ondoy, Marikina, pagbaha, karanasan, alaala

Introduksiyon

Isang malawak at malalim na konsepto ang kalamidad na likas na subhektibo at kontekstuwal batay sa tumitingin dito (Gaillard, 2022). May kasalimuotan sapagkat ang karaniwang konsepto, teorya, at metodolohiya ukol sa pag-aaral ng kalamidad ay ganap na nakabatay at/o ibinatay sa Kanluran (Gaillard, 2022, p. 42). Gayumpaman, sa pagtaas at pagtatampok ng mga tagapangunang iskolar at mananaliksik sa Pilipinas, may mga tinatawag tayong sistematiko at siyentipikong proseso ng pagsasakatutubo kung saan inaangkin natin ang Kanluraning konsepto upang maging lapat sa sariling lipunan.¹

Ganito ang ginawang hakbang ng mga kasalukuyang mananaliksik at agham-tao sa Pilipinas. Lagpas na at/o lumabas na halimbawa kina Zeus Salazar, Prospero Covar, at Virgilio Enriquez, ang tatlong muhon ng Pilipinisasyon (Rodriguez-Tatel, 2015, p. 140), ang impluwensiyang kanilang ipinunla sa mga tagasunod. Partikular sa tinutungtungan kong *Bagong Kasaysayan* ng Pantayong Pananaw, naiangat, naipunla, naisakatutubo, at inangkin na rin ang pag-aaral sa kapaligirang Pilipino. Naging magkaiba na kung gayon ang mga konseptong *loob* at *labas* ngunit hindi lamang ito isang simpleng transliterasyon ngunit kumakalas din ito sa tindig at naglalayon ng makaPilipinong pagpapakahulugan at pagpapahalaga. Halimbawa, hindi lamang simpleng salin ng *nature* ang “kalikasan” o *environment* ang “kapaligiran” sapagkat para kay Navarro (2008), ito ay mga bagay (katutubo, likas, o taal sa daigdig) o ‘di kaya’y mga katangiang geolohikal at geograpikal na sumasaklaw sa mga likas na yaman o topograpiya, klima, at maging mga halaman at hayop (p. 3). Gayundin, kontra-diskurso ng *Environmental Studies*, *Nature Studies*, *Disaster Studies*, at mga kaugnay pa ang pinamamayaning *Araling Pangkapaligiran* na kung tutuosin ito ay sub-disiplinang maaring kumanlong sa pagsasakatutubo at pag-aangkin sa mga nasabing disiplina. Ang *Araling Pangkapaligiran* ay tumutuon sa masalimuot na ugnayan ng tao at kapaligiran, likas man o ‘di-likas na malayang gumagamit pamamaraan at pananaw batay sa kinabibilangang disiplina (Orillos-Juan, 2016, pp. 4-5).

Bagama’t litaw ang kasalimuotan sa ontolohikal na pagtingin sa kahulugan ng kalamidad sapagkat sa mahabang panahon, ayon kay Kumar (1997), *the term natural calamity is used interchangeably with disaster* (p. 57), nabigyan naman ito kahit papaano ng mga Pilipino ng isang kahulugan at pag-uugnay (at pag-iisa). Ayon sa batayang depinisyon ni Almario (2010), tumutukoy ang kalamidad sa “malubhang kapahamakan, gaya ng bagyo, lindol, pagsabog ng bulkan, o sunog” at ang disaster bilang “malubhang sakuna o kapahamakang nangyari sa isang pook sanhi ng kalamidad (pp. 210, 406).”

Layunin ng pag-aaral na ito ang posisyonal na paghuhugpong ng *Araling at Kasaysayang Pangkapaligiran* at *Kasaysayang Pampook* habang sinisiyasat ang kahulugan at kabuluhan nito sa diwa at lipunang Marikeño—partikular na sa kalamidad at/o disaster na idinulot ng bagyong Ondoy noong 2009. Layunin ding makapag-ambag ng isang pag-aaral na eksklusibong ilalagak sa sisidlan ng kaalaman ukol sa Marikina at mga Marikeño. At dahil ang tuon ng *Araling at Kasaysayang Pangkapaligiran* at *Kasaysayang Pampook* ay “pagsasalaysay nang may saysay” ng mga karanasan ng taumbayan, higit na pinahalalagahan sa pag-aaral na ito ang naratibo ng mga Marikeñong tangan ang gunitang iniwan ng Ondoy hanggang sa kasalukuyan.

Pag-aaral sa mga kalamidad at/o disaster ng lipunang Pilipino

Hindi mapasubaliang marami-rami na rin ang ilang pag-aaral ukol sa kalamidad at/o disaster na itinuoan ang Pilipinas bilang kapookan. At dahil ako ay nagmula sa disiplina ng kasaysayan, ito ang kagyat na mailalahad. Sa pagsasarbey, may ilang pag-aaral ang tumuon na para sa akin ay mga halimbawa ng *Environmental History* at *Environmental Studies* dahil ito ay naisusulat sa wikang Ingles. May mga pag-aaral ang tumuon sa kasaysayan ng mga nagdaang bagyo at lagay ng panahon (Alvarez, 2016a; Saguin, 2016; Warren, 2016); mga mapanminsalang lindol (Gealogo, 2016; Egaña, 2017; Alvarez, 2020; Alvarez, 2023); mga pagbaha (Pante, 2013; Almario at Palattao, 2015; Barretto-Tesoro at Hernandez, 2017); pagputok ng mga aktibong bulkan (Rodolfo, 1995; Aguilar, 2016; delos Reyes *et al.*, 2018); mga pagguho ng lupa o *landslide* (Evans *et al.*, 2007); ang mga mapaminsalang sunog (Bankoff, 2012; Madrid, 2012); at kalauna’y magkakaroon na rin ng pagpapahalaga sa *disaster risk reduction and management* (Llanes, 2018).

Sa kabilang banda kung gagamitin at aangkinin ang kahulugan at sakop ng *Kasaysayang Pangkapaligiran* at *Araling Pangkapaligiran* (Orillos-Juan, 2016), makapaglalatatag ng ilang pag-aaral ang tumuon sa kapaligiran at kalamidad at/o disaster. Maagang lumitaw sa wikang Filipino ang mga pag-aaral na tumuon sa kalamidad at disaster na posibleng bunsod ng mapaminsalang pagputok ng Bulkang Pinatubo noong 1991. Bagama't karamihan dito ay antropohikal (Abaya, 1991; Estacio, 1996), higit na napagtutuonan ng pansin ang konsepto ng pagbangon o *resiliency* (Bautista, 1991; Francisco at Francisco, 1991; Botor *et al.*, 2018).

Sa diwa ng *Kasaysayang Pangkapaligiran* at *Araling Pangkapaligiran*, nagluwal ito ng ilang mahahalagang pag-aaral, na bagaman nanatiling historikal ang tindig, tumatawid na rin ito sa iba pang mga disiplina. Ilan sa mga ito ay tumuon muna sa kahalagahan ng kagubatan at kalupaan (de Leon-Bolinao, 2015; Orillos-Juan, 2012a) at sa pamumukxa ng mga peste (Orillos-Juan, 2006; Orillos-Juan, 2017). Kalaunan, matatalakay na sa mga historikal na pag-aaral ang *disaster diplomacy* sa pangkabuoan (Orillos-Juan, 2012b) at may partikularidad sa mga bagyo at mga kaugnay na kalamidad (Abejo, 2015; Alvarez, 2015; Alvarez, 2016b; Candelaria, 2016) at sa mga disaster at kalamidad na nakaapekto sa yamang-tubig (de Leon Bolinao at Ambrosio, 2016; Dagli, 2016) at yamang-lupa (Villapa, 2016).

Naratibong pangkalamidad tungo sa pag-unawa ng mga danas at alaala

Sa kabila ng dumaraming pag-aaral ukol sa kasaysayan ng mga kalamidad at disaster, isa sa mga naisasantabi pa rin ay ang mga paksang tumuon sa danas—karanasan at alaala—gunita ng mga ordinaryong mamamayan. Sa kaso halimbawa ng Pilipinas, tunay na masalimuot ang dalumat at ugnayan ng *social memory* sa pag-aaral ng mga disaster (Candelaria, 2016, p. 230). Kahit na sabihing transdisiplinaryo o multidisiplinaryo ang nagiging lapit, madalas itong tinitingnang magkahiwalay na paksa. Kaya't nagbunga ito sa paglitaw ng iba't ibang katawagan para tumbukin ang kamalayan ng indibiduwal sa isang kalamidad at/o disaster –alaalang panlipunan (*social memory*), kolektibong alaala (*collective memory*), alaalang kultural (*cultural memory*), alaalang historikal (*historical memory*), at kamulatang historikal (*historical consciousness*) (Candelaria, 2016, p. 230), nanatiling kakaunti pa rin ang mga babasahin tungkol sa karanasan ng mga Pilipino sa disaster.

Mahalaga ang mga naratibo sa pagtalunton ng historikal, sikolohikal, sosyolohikal, at kultural na katangian ng mga kalamidad at/o disaster ng isang lipunan. Madalas itong ginagamit sa mga disiplina ng agham panlipunan bilang alternatibong lapit sa mga kaalamang hindi kayang maabot ng mga nakasulat na dokumento na karaniwang tendesiya ng mga positibistang mananaliksik. Sa disiplina ng kasaysayan, nakatutulong ang naratibo sapagkat nagiging ahente ito ng tuwirang representasyon ng mga naisasantabing sektor (Dray, 1971, pp. 163-164; White, 1984, p. 1) at magiging sandigan ng mga susunod na pag-aaral (Mandelbaum, 1967, p. 414).

Kinapapalooban din ang naratibo ng mga sikolohikal at sosyolohikal na kaalaman dahil nailalarawan ng mga kalahok ang empirikal na katangian ng kanilang karanasan (Franzosi, 1998, p. 519; Frank, 2002, p. 111; Isik, 2015, p. 106) na hindi kadalasang napapansin dahil bibihira ang nagbibigay ng tuon dito (Andrews *et al.*, 2009).

Isa sa mga halimbawa ng mga naratibo ay ang naratibong pangkalamidad (*disaster narrative*) na bagaman una itong lumitaw sa mga diskursong pangkalamidad noong dantaon 19 ngunit ipinakita lamang ito sa porma ng sining, entablado, at drama (Daly, 2011, p. 255) at hindi pa gaano sa mga sulatin. Kung naisusulat man, ang mga naratibong ito ay pawang kumiling at napapalamutian ng mga aspektong moral (Rozario, 2005; Kargillis *et al.*, 2014; Dranseika, 2016) at politikal (Landis, 1999; Albrecht, 2022; Coates, 2022; Davis, 2022) na karanasan ng taumbayan sa panahon ng kalamidad at/o disaster. Mababakas naman sa ilang naratibong pangkalamidad ang pagkakaangkla nito sa sikolohikal na lapit, partikular sa anyo ng mga alaala (Chriman at Dougherty, 2014; Convery *et al.*, 2014; Samuels, 2016; Otero-Auristondo, 2017).

Naratibong pangkalamidad ukol sa mga pagbaha

Hindi na bago sa banyagang pagsusulat ng mga naratibo ang pagtalakay sa kalamidad at/o disaster dulot ng mga pagbaha. Sa inilabas na *countries with the highest flood risk* noong 2022, mula sa 25 na bansa, 13 rito ay mula sa rehiyon ng Asya-Pasipiko. Ika-16 sa ranggo ang Pilipinas (Conte, 2022). Kung papansinin, karamihan sa mga bahaing lugar ay malapit at/o napapalibutan ng ilog at/o delta, lambak, at mabababang geograpikal na kinalalagyan. Hindi nakapagtataka, kung gayon, ang pangunahing lumilitaw na paksa ukol sa naratibong pangkalamidad dulot ng pagbaha ay nakasentro sa mga nasabing lugar. Sa kabila ito ng halos dominasyon ng mga pag-aaral sa naratibong pangkalamidad ukol sa mga pagbaha ngunit nakatuon sa paradigma ng midya (Adekola at Lamod, 2018; Acharya at Prakash, 2019; Solman at Henderson, 2019; Sharp at Carter, 2020).

Gayumpaman, sa labas ng Asya-Pasipiko, maituturo ang isa sa mga pinakamaagang akdang lumitaw ukol sa naratibong pangkalamidad. Sa anyo ng naratibong biograpiko (Howard, 1984), nailahad ang karanasan ng mga mamamayang binabaha malapit sa Ilog Mississippi. Maituturo naman kina Douglas *et al.* (2008), ang tipolohikal na pag-uuri sa mga baha—*localized flooding, small streams, coastal flooding, at major rivers*. Sa mga pag-aaral na ito, ang naratibong pangkalamidad ukol sa mga pagbaha ay nakabatay sa intensidad at/o uri ng bahang kinasapitan. Mula sa nasabing pagsasaray ng mga baha (Douglas *et al.*, 2008), kaya't naging mahalaga ito upang maunawaan ang naratibong pangkalamidad ukol sa mga pagbaha na nagtampok sa iba't ibang rehiyon sa Asya. Sa Gitnang Silangan (Pirak *et al.*, 2021), partikular na sa Poledokhtar sa Lorestan, Iran—tiningnan ng pag-aaral na ang pagbaha ay isang konseptong konstruktibismo—interpretatibo. Lumabas sa kanilang mga naratibo na ang kinasapitang pagbaha ay dulot ng teknokratikong kapabayaang unang banda, at bilang “banal na parusa” at kabayaran sa kasalanan sa Diyos, sa kabilang banda (Pirak *et al.*, 2021). Sa Silangang Asya (Wong at Zhao, 2011), kinilala ang pinakamapaminsalang baha sa kasaysayan ng mundo—ang pagbaha noong 1994 sa Beijiang, Guangdong, China. Bagama't gumamit ng kuwantitatibong anyo ng pananaliksik, nagamit sa pag-aaral ang kahalagahan ng mga naratibo.

Madalas na itinatampok sa mga usaping pagbaha ang Timog Asya (Shaw, 1989; Mishra, 2001; Paul, 2003; Mulvany, 2011; Banerji, 2020). Katulad ng metodong ginawa nina Wong at Zhao (2011), tinumbok ni Shaw (1989) ang naratibo ng mga mamamayang Bangladeshi na sinalanta ng mga pagbahang mula sa mga ilog ng Brahmaputra, Ganges, at Meghna. Ang ganitong pagtingin ni Shaw (1989) sa pagbaha ay makikita rin sa pag-aaral ni Mishra (2001) ukol naman sa India. Higit na tumuon ang disertasyon ni Mulvany (2011) sa naratibo ng mga opisyal at manggagawang NGO hinggil sa naganap na pagbaha sa Union Territory of Pondicherry, India dulot ng 2004 Tsunami. Inatupag naman ni Banerji (2020) ang pananaliksik sa danas at naratibo ng mga mamamayang sinalanta ng pagbaha noong 2008 sa Lower Subarnarekha, India. Isiniwalat ng mga naratibong ito ang paghihirap ng mga taga-Subarnarekha sa tuwing sasapit ang pagbaha yamang umaasa lamang sila sa kabuhayang dulot ng agrikultura at pangingsida (Banerji, 2020).

Mula sa mga nabanggit na babasahin mula sa ibayong dagat, magiging gabay na ito upang siyasatin ang mga kaugnayan nito sa pagbahang naganap sa Pilipinas—na ang tuon ay ang pagbahang idinulot ng bagyong Ondoy sa Pilipinas.

Pag-aaral ukol sa Ondoy

Pangunahing lumilitaw ang Ondoy sa sala-salabat na tema at gayundin, ukol sa iba't ibang pook. Karamihan sa mga ito ay pumaksa sa danas ng sambayanan sa lalawigan ng Rizal (Luna, 2011; Seng, 2014) at Laguna (OGB, 2011). Siyempre pa'y kadalasang tumuon sa naging tugon ng pamahalaan partikular sa *disaster relief operations* (Tajo-Firmase *et al.*, 2011), at polisiyang institusyonal at/o likas-kayang pag-unlad (*sustainable development*) (Miranda, 2012; Jumaquio-Ardales, 2019)—na halos tema na rin ng ilang pag-aaral o *feasibility study* ukol sa Ondoy (Sato at Nakasu, 2011; Kim *et al.*, 2022). Rizal at Laguna rin ang naging sentro ng iba pang pag-aaral (Café, 2010; Ballano, 2013) na may kinalaman sa korelasyon ng pananampalataya at Ondoy. Lumabas kay Café (2010) ang pagpapakahulugan ng isang samahang Rizalista na *Sagrada Familia* ng Laguna sa Ondoy bilang sakuna, trahedyang, bakweytan, tulong, at paghahandang

espirituwal. Samantalang, si Ballano (2022) ay tumuon sa *faith narratives* ng mga apektadong residente ng Rizal.

Habang pinaksa ng ilang pag-aaral ang sikolohiya at vulnerabilidad ng taumbayan ukol sa Ondoy o pagpapahapyaw ukol sa Ondoy (Flores at Amene, 2015; See at Porio, 2015; Go-Monilla *et al.*, 2017), itinampok naman ng ilang pag-aaral ang danas ng mamamayan sa iba pang mga plataporma. Katulad ng obserbasyon sa Ulysses (de Leon, 2022), sinuri ng ibang pananaliksik (Dimaculangan, 2012; Tanseco, 2012; Gabriel, 2013) ang gampanin ng midya at komunikasyon sa pagsisiwalat ng danas ng mga sinalanta ng Ondoy. Naiiba naman ang tindig ni Bolata (2019), bagaman isa lamang ang Ondoy sa kaniyang nabanggit at tinalakay, gamit ang verbal-biswal, naipaliwanag at nasuri ang ilang *picture book* (o akdang pambata) upang matukoy ang dalumat ng vulnerabilidad at *resiliency* ng kabataang nagdusa sa panahon ng mga pagbaha.

May mga pag-aaral na lumitaw na eksklusibong pumaksa sa kapookan ng Marikina. Gayumpaman, karamihan dito ay tumuon sa disiplina ng hydrolohiya at enhinyeriya (Abon *et al.*, 2011; Santillan *et al.*, 2013), usapin at/o pagpaplanong pang-kaunlaran (Romulo, 2012; Balquiedra, 2014), at lapit-ekonomiko (Tuaño *et al.*, 2018). Samakatuwid, ang mga nabanggit ay batbat ng teknikalidad at paradigmang bahagyang lumihis sa aktuwal na naratibo ng mga Marikeño.

Kaugnay ng pag-aaral nina Tuaño *et al.* (2018) ang paglalahad ng naratibo (IPC, 2010; IPC, 2012) ukol sa kalagayan ng mga Marikeñong nawalan ng kabuhayan, ngunit maliit na bahagi lamang dito ang tungkol sa Marikina. Kung espesipikong tinalakay ni Romulo (2012) ang Barangay Tumana, tumuon naman sa Ateneoville Subdivision, Barangay Nangka ang pag-aaral nina Adviento at de Guzman (2010). *Gender mainstreaming* ang naging tuon ni Romulo (2012) sa kung papaano tumugon ang kababaihang Marikeño sa pangunahing pangangailangan sa panahon ng pananalasa ng Ondoy. Samakatuwid, polisiya ang lapit nito—samantalang sina Adviento at de Guzman (2010) ay gumamit ng *positive psychology* upang madukal ang kinahinatnang karanasan. Sa kabuoan, nakapagtala sila ng sampung katangian ng positibong karanasan ng mga Marikeño—pakikibagay sa kalikasan, malasakit, bayanihan, tiwala, pagtitiis, pagkamasayahin at palabiro, lakas ng loob at tapang sa gitna ng takot, pagkamaparaan, pasasalamat, at pananalig sa Diyos (Adviento at de Guzman 2010).

Kawangis din nito ang pag-aaral nina Baticula *et al.* (2014) na gumamit ng *interpretative phenomenological analysis* upang malaman ang pagpapakahalugan sa Ondoy ng kabataang nagdusa sa panahon ng pagbaha—*i.e.* ang Ondoy bilang trahedyang hindi pangkaraniwang karanasan, at nagpapabago ng buhay. Ito rin ang kinasapitan ng aking naunang pag-aaral (Tugano, 2022a)—ukol sa panimulang pagsusuri sa mga naratibo ng mga Marikeñong binaha sa tatlong barangay—ang Tumana, Malanday, at Nangka. Lumabas dito ang tematikong paglalarawan sa karanasan ng mga biktima ukol sa *trauma*, *grievance*, at *resiliency* sa panahon ng Ondoy. Ang mga akdang nabanggit (Adviento at de Guzman, 2010; Baticula *et al.*, 2014; Tugano, 2022a) ay tumatapat at nag-ambag pa sa ilang pag-aaral (Uyangaren at Claudio, w.tn; Or, 2010; OGB, 2011; Cleto, 2017) na tumuon naman sa naratibo ng mga mamamayan sa panahon ng at/o pagkatapos ng Ondoy.

Katuturan ng kasalukuyang pananaliksik

Ang kasalukuyang pananaliksik ay sumasayapak sa tambalang-lapit ng *Bagong Kasaysayan* partikular na sa halagahin ng *Araling at Kasaysayang Pangkapaligiran* (Orillos-Juan, 2016) at *Kasaysayang Pampook* (Navarro, 2012) ng Marikina. Pagpapatuloy ito ng aking mga naunang pag-aaral ukol sa Marikina (Tugano, 2019; Tugano, 2020; Tugano, 2021; Santos at Tugano, 2022). Bukod sa komemoratibo ang pananaliksik, naiiba ito sa ibang pag-aaral ukol sa Marikina at Ondoy na pawang umiikot sa teknikalidad at krusyal na pagsasakontekstong lapat sa ibang disiplina ng agham. Higit na pinahahalagahan dito ang mga natatanging naratibong pangkalamidad ng mga Marikeño hinggil sa kanilang karanasan at alaala sa Ondoy. Bagaman, ang kinasapitan ay tematikong paglalahad ng samo't saring pagtingin at/o pagpapakahalugan ng mga Marikeño sa Ondoy, na katulad ng ginawa ng ibang pag-aaral (Adviento at de Guzman, 2010; Café, 2010), hatid din ng kasalukuyang pananaliksik ang pagtuklas ng karagdagang kahulugan ng taumbayan sa Ondoy. Pinagtuonan nina Adviento at de Guzman (2010) ang pagtingin sa mga naratibo gamit ang lente ng *positive psychology* at samakatuwid, pawang positibong katangian ng mga sinalanta ang lumabas sa pag-aaral—

pakikibagay sa kalikasan, malasakit, bayanihan, tiwalawa, pagtitiis, pagkamasayahin at palabiro, lakas ng loob at tapang sa gitna ng takot, pagkamaparaan, pasasalamat, at pananalig sa Diyos. Bagaman may positibong katangian din ng Ondoy ang lumabas sa aking pag-aaral (tingnan ang kinasapitan), isinawalat pa rin nito ang negatibong implikasyon para sa mga mamamayang Marikeño. Samantala, higit na institusyonal ang pagpapakahulugan sa Ondoy ng pag-aaral ni Café (2010) sapagkat ang mga kahulugan dito ay mula sa mga kasapi ng grupong Rizalista (Sagrada Familia) ng Ronggot, Calamba, Laguna—sakuna, trahedya, bakweyt o bakweytan, tulong, at paghahandang espiritwal. At dahil ukol ito sa isang samahan, may tendensiyang maging ideolohikal at espiritwal ang pagpapakahulugan ng mga kasapi higgil sa Ondoy. Gayong ang aking pag-aaral ay higit na sektoral—na tumuon sa naratibo ng iba’t ibang kasapi ng sambayanang Marikeño—samo’t saring uri, kasarian, at gulang.

Ang nasabing pagtuklas ng aking pag-aaral sa karagdagang kahulugan ay magiging makabuluhan sa pagharap ng hamon ng bawat Marikeño sa mga darating pang bagyo at pagbaha. Gayundin, hindi katulad ng ilang naratibong pag-aaral ukol sa bisinidad ng Marikina, sinaklaw ng papel na ito ang apat na barangay—Concepcion Uno, Tumana, Malanday, at Nangka.

Orihinal at matagal nang isinagawa ang pag-aaral na ito noong 2019 bilang komemorasyong paggunita sa isang dekadang pananalanta ng bagyong Ondoy sa lungsod ng Marikina noong 2009. Naudlot ang pananaliksik dahil halinhinang tumama sa lipunang Marikeño noong 2020 ang COVID-19 at bagyong Ulysses (Vamco) na tinawag bilang “Ikalawang Ondoy” (Cabalza *et al.*, 2020). Isinulat ito upang ambagan ang disiplinang tumutuon sa mga kalamidad at/o disaster na mapaghanggang sa ngayon ay niresolba pa rin—kapwa epistemolohikal at pragmatikong pananaw ukol dito.

At dahil isa ang Kasaysayang Pampook sa benepisyaryo at inaambagan ng pag-aaral na ito, tatalakayin ko muna ang maikling pagsasakasaysayan ng Marikina, Ilog Marikina, at mga pagbaha na naganap sa kasaysayan ng Marikina.

ILOG AT MGA PAGBAHA: KAPOOKAN NG MARIKINA

Pagpapakilala sa Marikina at Ilog Marikina

Binubuo ng 16 na barangay ang Marikina at sumusukat sa kabuoan ng 21.52 kilometro kuwadrado. Ang pisiyograpiya ng Marikina ay binubuo ng isang (1) *city center zone* o población (kinabibilangan ng mga Barangay Calumpang, San Roque, Sta. Elena, at Sto. Niño); (2) *new town* o ibayo (Barangka, Industrial Valley Complex, Tañong, at Jesus dela Peña); (3) *foot hills zone* o bundok (Concepcion Dos, Fortune, Marikina Heights, SSS Village, at Parang); at *riverside* o tabing-ilog (Concepcion Uno, Tumana, Malanday, at Nangka) (NSCB, 2003). Sa apat na dibisyong nabanggit, tinangkang pagtuonan ng pansin ang huli. Naranasan ko ang pagbahang dulot ng Ondoy sapagkat ako ay ipinanganak at nakatira sa Concepcion Uno. Kaya’t titingnan sa pag-aaral na ito ang kalagayan ng mga kapwa-tabling-ilog na nakatira sa Tumana, Malanday, at Nangka.

Ang Ilog Marikina ay mayroong 27 kilometrong haba (Badilla, 2008, p. 7). Ilan sa mga bundok na nagkokontribuyut sa malaking bolyum ng tubig tuwing umuulan ay ang Campana, Boso-Boso, Aries, Oro, at Nangka (Lopes, 2020) na bahagi ng Sierra Madre. Mula sa bulubundukin, ang mga tubig ay sinasalo ng mga ilog sa Rizal katulad ng Tayabasan, Montalban, Boso-Boso, at Wawa at luluwas patungong Ilog Marikina (Abon *et al.* 2011, p. 1284). Didiretso ang tubig sa dalawang direksyon, kaya’t mayroong dalawang bahagi ang Ilog Marikina (pigura 1)—ang *Upper Marikina River* (UMR) at *Lower Marikina River* (LMR) (Badilla, 2008, p. 7). Ang una’y bumabagtas mula sa paanan ng mga nabanggit na kabundukan ng Sierra Madre hanggang Manggahan Floodway sa Rosario, Pasig sa kanlurang bahagi. Samantala, ang pangalawa ay magpapatuloy mula Manggahan hanggang sa muling magsalubong ito sa Ilog Pasig na pinagtatagpo sa Napindan Junction hanggang makalabas ng Laguna de Bay (Sato at Nakasu, 2011, pp. 63-64).

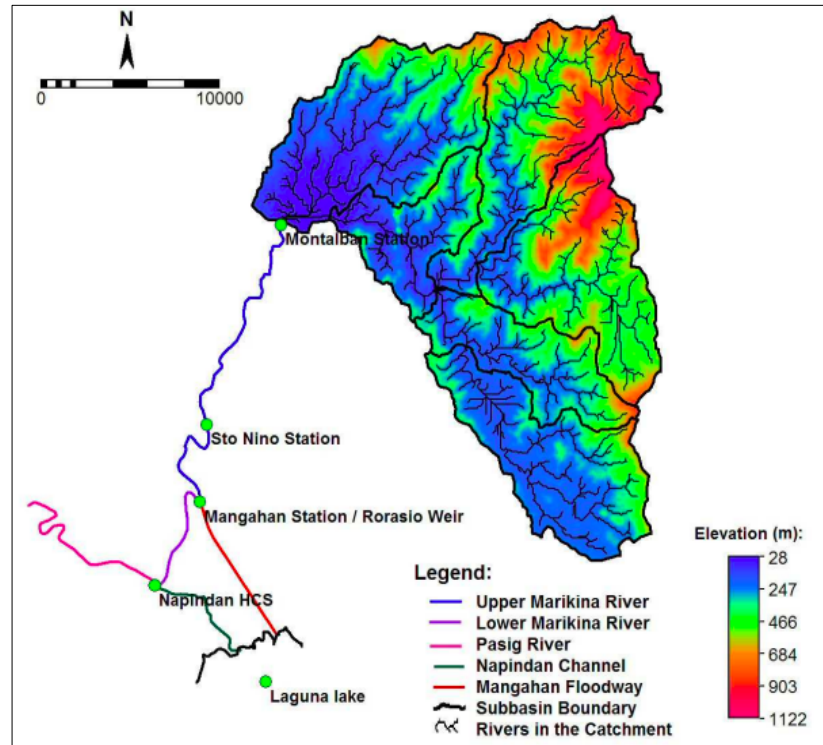

Figura 1. Sistema ng Ilog ng Pasig-Marikina River Basin (Badilla, 2008, p. 6)

Kasaysayan ng Pagbaha sa Marikina (dantaon 16 hanggang 2022)

Binabaha na ang Marikina noon pa man. Sa geografikal na kinalalagyan nito bilang isang lambak, napagigitnaan ito ng mataas na lugar ng Diliman at talampas ng Antipolo (Punongbayan *et al.*, 1998, p. 80). Ayon sa *Letter on the Filipinos* (1720) ni Gaspar de San Agustin, dinarayo aniya ang Marikina bilang bakasyonan o paliguan ng mga Español tuwing tag-init (p. 219). Batay sa deskripsiyon, posibleng ito ang Ilog Marikina sa kasalukuyan lalo pa't ayon kay Manuel Buzeta (1851) sa kaniyang *Diccionario Geografico, Estadístico, Historico, de las islas Filipinas*, ang tubig na dumadaloy sa Chorillo ay kinikilala sa buong Kamaynilaan dahil sa malinaw at wala itong lasa o amoy (*un agua cristalina y saludable*) (Buzeta, 1851 as cited by Petras, 2007 at Zialcita, 2019). Sa pampang mismo ng Ilog Marikina unang itinayo ng mga Heswita ang *visita* dahil dito nakita ang aparisyon ng mukha ni Hesus kaya't tinawag ang lugar sa kasalukuyan bilang Jesus dela Peña (Jesus ng Bato) (Cuneta, 1997, p. 133). Kinalaunan, inabandona ang *visita* dahil binaha ang lugar kaya't ginawa na lamang itong triguhan at kamalig. Mula sa pagiging *visita*, nailipat at naipatayo ang Simbahan ng San Roque o Nuestra Señora delos Desamparados noong 1572 kaya't maitatag ang mga matatandang pamayanan ng Barangka, Tañong, at Jesus dela Peña (Tugano, 2020, pp. 63-64). Binabaha rin ang kalapit bayan ng Marikina –ang Pasig, na dinadaluyan din ng Ilog Marikina.²

Mailap hanapin ang mga tala ukol sa mga nagdaang pagbaha sa Marikina, kung kaya't mahirap din itong mailagay sa isang kronolohikal at/o peryodisyong pangkasaysayan. Ngunit ayon sa tala, noong 1929, nasira ang Wawa Dam at naging dahilan ito ng pag-agos ng malaking bolyum ng tubig sa Ilog Marikina – kapwa apektado rito ang mga residente ng Marikina at San Jose, Montalban (IPC, 2010, p. 8). Samantala, noong 1934, muling naganap ang pagbaha sa Marikina at San Jose –dahilan ng huli upang lumikas sa ibang mga bayan (IPC, 2010, p. 8).

Batay sa kasaysayang pasalita, sa aking kamusmusan, narinig ko mula kay Lola na dekada 1980, umabot aniya sa 10 talampakan ang baha sa Marikina. Ito ang dahilan kung bakit nagpatayo sila sa bahay ng ikalawang palapag. Ang bagyong tinutukoy ni Lola marahil dito ay ang Super Typhoon Unsang (Ruby) na sumalanta sa Pilipinas noong Oktubre 1988 sa dala nitong hangin na 230 kph at kumitil ng 300 buhay at

470,000 nawalan ng tirahan (USNOCC, 1988, pp. 127-128). Ayon kay Bankoff (2003), nagdulot ng mapaminsalang baha sa Marikina River Basin ang Unsang (p. 101).

Sa aking kamalayan noong 2009, Ondoy ang unang nakitang mapaminsalang bagyo na halos magpalubog sa aming dalawang palapag na bahay na ipinatayo noong 1990. Nasa ikatlong taon ako noon sa hayskul. Ayon sa tala, ang bagyong ito ay unang namataan bilang isang *Low Pressure Area* sa Silangan ng Luzon noong 2009 Setyembre at nabuo bilang isang *Tropical Depression* na kalauna'y magiging bagyong Ondoy (Ketsana). Dalawang araw matapos nito, lumapag sa kalupaan ang bagyo at tumawid mula Sentral Luzon hanggang Zambales nang halos kalahating araw na dala ang hangin na may bilis na 105 kph (NDCC, 2009, p. 1). Nagbuhos ito ng 455 mm na tubig sa loob ng dalawampu't apat na oras (Sato at Nakasu, 2011, p. 63; Servallos, 2021). Sa kabuoan, 993,227 pamilya ang apektado ng pinsalang hatid ng Ondoy – 464 ang nasawi, 529 sugatan, at 37 ang nawawala (NDCC, 2011, p. 4). Sa Marikina, 15,631 ang pinalubog nitong kabahayan (NDCC, 2011, p. 3). Tinatayang 85% na kalupaan ng Marikina ang binaha. Bagaman isang residensiyal na lugar ang Marikina, halos dalawang buwan bago makabangon muli ang industriya at hanapbuhay sa lungsod (Tuaño *et al.*, 2018, pp. 8-9).

Katulad ng mga nagdaang bagyo sa Pilipinas, ang pagbahang ito sa Marikina ay isang *epiphenomenal disaster* o sekundaryang disaster na pinalakas ng bagyo. Bukod sa baha, nagdala rin ito ng ilang pagguho ng lupa lalo na kabundukan ng Rizal. Dahil sa disaster na ito, ang pagbaha at pinsalang idinulot ng Ondoy ay nagtulak upang maisabatas ang Republic Act No. 10121 o *Philippine Disaster Risk Reduction and Management* noong 2010 (Enano at Reysio-Cruz, 2019).

Matapos ang Ondoy, dalawang bagyo noong 2011 ang nagdala sa Ilog Marikina sa kritikal na lebel – ang *Falcon* (Meari) (Yap, 2011) noong Hunyo at Pedring (Nesat) (Boncocan, 2011) noong Setyembre. Dalawang barangay at 162 pamilya sa Marikina ang apektado ng Falcon (NDRRMC, 2011a, p. 10) samantalang 12 barangay at 4,643 naman noong Pedring (NDRRMC, 2011b, p. 7). Samantala, 2012 Agosto 6-7, nagbuhos ng 687mm na ulan ang Southwest Monsoon (Habagat) –na maihalalintulad sa bolyum ng tubig na ibinuhos ng Ondoy. Kakatapos lamang iyon ng pananalasa ng bagyong Gener (Saola) at pinatindi pa ng bagyong Haikui na nanalasa sa Hilagang Silangang bahagi ng Taiwan (NDRRMC, 2012, p. 1). Ito ang pangalawang bahang nasaksihan ko sa Marikina. Apektado nito ang 11 barangay at 6,433 na pamilyang Marikeño (NDRRMC, 2012, p. 7).

Panahon pa ng COVID-19, muling naranasan ng mga Marikeño ang bahang idinulot ng bagyong Ulysses (Vamco) noong 2020 Nobyembre. Dala nito ang hanging may bilis na 215 kph. Ayon sa pagtataya, halos kasimbigat nito ang ulang ibinagsak ng Ondoy (Servallos, 2021). Sa Marikina, apektado muli ang 16 na barangay at 4,672 na pamilya (NDRRMC, 2020, p. 36).

METODO

Sumasandig ang kabuoang metodo ng pag-aaral na ito sa tinuran ni Tracy (2010) na “Walong Big-Tent” na katangian ng isang mahusay na kuwalitatibong pananaliksik. Mula sa pagiging *worthy topic* hanggang sa katanguiang *rich rigor, sincerity, credibility, resonance, significant contribution, ethical, at meaningful coherence* (pp. 840-848) ng mga pag-aaral, ito ang nilalaman ng detalyadong pagpapaliwanag sa metodo—paglalahad ukol sa mga kalahok; pangangalap ng datos; pagsusuri ng datos; at etika ng pananaliksik.

Kalahok at Pagpili ng Sampol

Nagkaroon ng walong (8) kalahok (hanayan 1) ang pag-aaral na ito na sumailalim sa kapwa metodo ng *semi-structured interview* at pakikipagkuwentuhan. Gayundin, lahat ng mga kalahok ay mula sa apat na nabanggit na barangay sa Marikina. Lima (5) sa kanila ay mga babae samantalang (3) naman ay mga lalaki. Sa kabuoan, 40 taong gulang ang pinakabata samantalang 52 naman ang pinakamatanda. Ang naging batayan ay kinakailangang (1) nakatira at nasa Marikina sila nang maganap ang pagbaha dulot ng Ondoy noong 2009; (2) nasa hustong gulang nang maganap ang pagbaha—samakatuwid, magiging substansiyal ang

sagot ng mga kalahok kung sila ay nasa wastong gulang na noong 2009 (hindi sanggol o 17 gulang pababa nang maganap ang Ondoy); at (3) nakatira pa rin sa apat na barangay nang isagawa ang pananaliksik noong 2019. Apat sa kanila ang dumaan sa *semi-structured interview*, ang bawat isa ay pinaglaanan ng 45-50 minuto o halos isang oras na tagal ng panayam—na umiikot sa mga katanungang may kinalaman sa personal na buhay; mga kinasapitang karanasan at suliranin nang maganap ang baha; at mga kuwento ng kanilang buhay ilang taon pagkatapos ng Ondoy (appendix 1). At dahil *semi-structured interview* ang namagitan sa amin ng mga kalahok, na bagaman ay mayroon nang nakahandang *pre-determined* na mga katanungan, nagkaroon pa rin ng pagsasanga-sangang mga tanong batay sa isinasagot ng mga kalahok. Samakatuwid, nabigyan ang mga kalahok ng malayang pagkakataon upang ilahad ang kanilang mga karanasan mula sa ipinunlang mga tanong at paksa. Samantala, apat din ang sumailalim sa pakikipagkuwentuhan. Gayumpaman, hindi nabilang ang tagal ng prosesong ito dulot nga ng pagiging malaya at ‘di-estrukturado ng metodong ito. Walang pinagkaiba ang katangian ng mga kalahok sa pakikipagkuwentuhan dahil—katulad ng mga kalahok sa panayam—naging batayan din ang tatlong katangian o kuwalipikasyong nabanggit sa itaas.

Hanayan 1. Mga kalahok ng pag-aral

porma	pangalan (alyas)	edad	tirahan	petsa
panayam	Manang Nene	45 taong gulang	Barangay Tumana	23 Marso 2019
	Manang Helen	46 taong gulang	Barangay Malanday	23 Marso 2019
	Manang Tessa	45 taong gulang	Barangay Nangka	23 Marso 2019
	Manong Cesar	44 taong gulang	Barangay Nangka	23 Marso 2019
pakikipagkuwentuhan	Manang Zenaida	52 taong gulang	Barangay Concepcion Uno	10 Hunyo 2019
	Manong Rudy	47 taong gulang	Barangay Nangka	25 Marso 2019
	Manang Lourdes	40 taong gulang	Barangay Concepcion Uno	10 Hunyo 2019
	Manong Buboy	51 taong gulang	Barangay Malanday	26 Marso 2019

Ang kahalagahan ng dalawang metodong ito ay matatalakay sa susunod na bahagi.

Pangangalap ng Datos at *Recruitment*

Ang pag-iimbiba sa mga kalahok ng pag-aaral—sa dalawang metodo—ay dulot ng ilang tulong at rekomendasyon ng aking mga *gatekeeper*. Gumamit ang pag-aaral na ito ng dalawang paraan ng pangangalap ng datos:

Una, ang *semi-structured interview*. Nagkaroon ako ng apat na mga *key informant*—isa sa Barangay Tumana, isa sa Barangay Malanday, at dalawa sa Barangay Nangka na naganap noong 23 Marso 2019. Sumatotal, tumagal ng apat na oras ang panayam. Pinangasiwaan ng aking mag-aaral sa Pamantasan ng Lungsod ng Marikina (PLMAR) ang paghahanap sa mga potensiyal na kalahok kaya’t mahalaga ang kanilang naging papel sa pananaliksik bilang mga *gatekeeper* (Bogdan at Taylor, 1975; Neuman, 2004; Lavrakas, 2008; McFadyen at Rankin, 2016). Habang patungo sa mga *key informant*, kaakibat din nito ang pagmamasiid, patingin-tingin, pagsusuruy-suroy, at pag-oobserba sa paligid³ nang sa gayo’y aking matukoy—sa tulong pa rin ng mga *gatekeeper*—kung saan at/o sino-sino ang mga potensiyal na kalahok sa oras na magsagawa ako ng metodong pakikipagkuwentuhan sa mga susunod na linggo/ buwan.

Pangalawa, ang pakikipagkuwentuhan. Naganap ito noong 10 Hunyo 2019 sa Barangay Concepcion Uno sa dalawang nanay at sa dalawang lalaki mula sa magkaibang barangay ng Nangka at Malanday noong 25 hanggang 26 Hunyo 2019. Kaiba ito sa mga panayam. Katulad ng ilang mga pag-aaral na gumamit at/o nagpahalaga sa ganitong metodo (de Vera, 1982; Enriquez, 1988; Aguilin-Dalisay *et al.*, 1995; Orteza, 1997; Aquino, 1999; Aquino 2006; Navarro, 2015), mahalaga ang pakikipagkuwentuhan bilang larawan ng *pakikisalamuha*, *pakikitungo*, *pakikilahok*, *pakikibagay*, at *pakikisama* (Pe-Pua at Protacio-Marcelino, 2000, p. 56). Bagaman ay pinuna ng ilang pag-aaral (Margallo, 1981 sa Javier, 2005, p. 3) ang paraan ng

pakikipagkuwentuhan dulot ng isyung pangmetodo at etikal, hindi pa rin maikakaila ang pagpapalitaw dito ng isang kuwentong buhay na ayon nga kay Aquino (2006), *nagbibigay-halaga sa pagkakataon kung saan ang mga konsepto o teorya ay maaring malinang at mapag-ibayo batay sa aktuwal na karanasan at sariling pananaw ng mga nagbabahagi* (p. 99). Sa aking kaso, parang relasyong anak-sa-nanay ang naging daloy ng aking pakikipagkuwentuhan sa dalawang nanay. Samantalang sa dalawang lalaki, sa magkahiwalay na mga araw, ay nasamahan ng inuman ang pakikipagkuwentuhan at/o pagpapakuwento –lalo pa’t sa mismong pahayag ni Pe-Pua (2015), tipikal ang inuman sa pagkukuwentuhan ng mga lalaki (pp. 352-353).

Sa kaso ng kasalukuyang pag-aaral na ito, ginawa ang parehong metodo—ang *semi-structured interview* at pakikipagkuwentuhan dahil sa dalawang kadahilanan. Una, binabalanse nito ang isang “hiram” na metodo at “taal” na metodo. Ang una’y ay may pormal na konotasyon bilang katulad ng transliteradong interbyu at ito ay nangangailangan ng estrukturadong katanungan—na kung minsaan ay maaring ding sumanga-sanga ang mga tanong. Samantalang ang pangalawa’y tangan ang kalikasan ng metodong matagal nang nilinang at pinagyaman ng Sikolohiyang Pilipino. Pangalawang dahilan—mas gagap ng mananaliksik ang metodo ng *pakikipagkuwentuhan* na masasalamain sa kaniyang ilang nailathalang pag-aaral. Mas komportable sapagkat nagkakaroon ng direktang ugnayan ang mananaliksik at mga kalahok—na hindi nakaramdam ng pag-aalinlangan at limitadong pagsagot. Gayumpaman, pagdating sa mga impormasyong nakuha mula sa dalawang metodo—bahagyang estrukturado ang kinahinatnan ng mga sagot sa *semi-structured interview* sapagkat mahigpit itong nakaangkla at/o umiikot sa pinag-ugatang tanong. Bagaman gayundin naman ang *pakikipagkuwentuhan* ngunit dahil nga sa usapin ng tila “ordinaryong pag-uusap,” nakapagbigay ito sa mga kalahok ng higit na kalayaan at kalawakan ng pagsagot. Sa kabuoan, kapwa nakapagbibigay ng organikong kaalaman ang *semi-structured interview* at pakikipagkuwentuhan na hindi basta-basta nakukuha at nasusukat ng ilang babasahin, arkibo, at iba pang dokumento—kundi ang kaalaman nagmumula sa bibig (*oral*) na maihuhulma sa isang sistematikong pagsusuri.

Pagsusuri ng Datos

Sa *semi-structured interview*, sa tulong ng aking mga mag-aaral, nirekord at ginawan ng *transcribed verbatim* ang isinagawang panayam sa apat na *key informant* samantalang pagtatala ang aking mag-isang ginawa sa apat pang kalahok na sumailalim sa pakikipagkuwentuhan. At dahil kaakibat ng *kuwentong buhay* (Aquino, 2006) ang naratibo ng isang indibiduwal, kaya’t sinuri ko ang mga nakalap na datos batay sa pananaw ng *narrative analysis*. Ayon kina Holley at Colyar (2009) at Garcia-Rodriguez (2016), nakatutulong ang paraan na ito upang mabungkal sa bawat kuwento ang natatago ngunit malalim na larawan ng lipunan. Ang pagsasalaysay ng mga naratibo ay isang resulta ng pagkakasunod-sunod at pagkilos ng taumbayan at ang bawat kuwento ay may tiyak na sinusundang panahon (Holley at Colyar, 2009, p. 681). Ang ganitong katangian ng *narrative analysis* ay walang dudang kamukha ng *kuwentong buhay* ni Aquino (2006) na sumasapol aniya sa aktuwal na karanasan ng nagbabahagi at magagamit ito bilang batayan ng pagsubok, pagpuna, o pagpapatatag ng mga konsepto, proposisyon, at teorya (p. 99).

Upang maging ganap na batayan ang mga nakalap na naratibo at/o kuwento, nagtakda ako ng *code* at aking pinagsama-sama ang mga magkakauring tema na masinsinang hinanay at pinalawak. Ang mga temang ito ay maipapaliwanag sa mga kinasapitan ng pag-aaral.

Etika ng Pananaliksik

Mahalaga sa pagkakataong ito ang naging panukala nina Yacat *et al.* (2021) hinggil sa etika ng sikolohikal na pananaliksik. Habang isinasagawa ang pangangalap ng datos, dumaan ako sa ilang suliranin. Lalo na sa mga panayam at pakikipagkuwentuhan na masasaksihan ang ilang pangamba at pag-aalinlangan hinggil sa potensiyal na *vulnerability*. Lalo pa’t napag-alaman nilang isang rekisito sa aking kursong kinukuha sa U.P. Diliman ang kakalabasan ng pananaliksik. Kasagsagan ito ng kaliwa’t kanang paninira at pang-*redtag* ni Duterte sa mga taga-UP na napag-alaman kong nakakarating pala sa mga ordinaryong mamamayan. Bilang solusyon, naging mahalaga ang *disclosure* (Neuman, 2004, pp. 273-274) upang kuhanin

ang tiwala ng mga kalahok. Inilantad ko ang aking sariling pagkakakilanlan –bilang isang kapwa-Marikeño na katulad nila ay pinalubog din ng Ondoy at naglalayong maitampok ang kanila (at aming) mga naratibo sa ika-10 taong anibersaryo ng pagbaha. Gayundin, ipinaliwanag ko na isang rekisito at pananaliksik bilang mag-aaral ang gawaing iyon at walang itong kaugnayan sa anomang organisasyon at sangay ng pamahalaan. Kaya’t naging malinaw para sa ilan na wala akong kakayahang magbayad. Walang monetaryo o materyal na bagay (*token*) na natanggap mula sa akin ang mga kalahok. At upang maiwasan ang *psychological distress* ng ilang kalahok, sa paraang kasiya-siya at unting tawanan naganap ang mga panayam. Lalo pa’t may nagdurugtong sa aming “simpatiyang Marikeño” o pagkakatulad ng mga karanasan noong Ondoy.

Bilang bahagi ng *privacy* at *confidentiality*, binasa at ipinaliwanag ko sa mga kalahok ang nilalaman at kondisyon ng *consent form*. Ginarantiya kong magiging kompidensiyal ang aming naging pag-uusap at kanilang anomang pagkakakilanlan. Itinago rin sa pag-aaral na ito ang kanilang totoong pangalan, kaya’t ang kanilang kodigo rito ay nakabatay sa alyas, edad, at kinabibilangang barangay (*i.e.* Manang Tessa, 45, Nangka).

Ang kopya ng *voice recording*, mga larawan, mga *transcribed verbatim*, at mga kaugnay ay nasa aking personal na pag-iingat. Sa kasamaang palad, ang *hard copy* ng *transcribed verbatim* ay napinsala ng muling pagbahang idinulot ng bagyong Ulysses noong 2020 na halos magpalubog muli ng aming tahahan. Gayumpaman, ang *soft copy* ay nasa aking kompyuter na may kalakip na *password*.

MGA KINASAPITAN

Para kay Yardley (2016), mahalaga ang mabusisi at masinsing pagbibigay ng interpretasyon sa mga nakuhang datos tungo sa pagbubuo ng mga kinasapitan. Aniya, *qualitative analysis must be able to show sensitivity to the data...by not simply imposing pre-conceived categories on the data but carefully considering the meanings generated by the participants* (Yardley, 2016, p. 295). Kung kaya’t ayon sa masusing pagbabasa at pagsusuri sa mga kinalabasang naratibo ng mga kalahok, nakapaghanay at nahati sa dalawang bahagi ang pag-aaral na binubuo ng pitong tema upang mabigyan ng karagdagang kahulugan ang danas at alaala ng mga Marikeño sa Ondoy. Ang unang bahagi ay tungkol sa aktuwal na danas at alaala ng mga Marikeño nang maganap ang pagbaha –ang (1) Ondoy bilang delubyo; (2) Ondoy bilang kaparusahan; (3) kaligtasan sa panahon ng Ondoy; at (4) pagtulong sa panahon ng Ondoy. Samantala, ang ikalawang bahagi ay tumalakay naman sa mga bagong binuong konsepto ng mga danas at alaala ng mga Marikeño pagkatapos ng Ondoy (post-Ondoy) –(5) binuong palatandaan; (6) binuong takot; at (7) binuong kasanayan ng Ondoy.

UNANG BAHAGI

Danas at alaala nang maganap ang Ondoy

1. Ondoy bilang delubyo

Malinaw ang konsepto ng delubyo bilang bahagi ng naratibo/paglalarawan ng ilang kalahok ukol sa Ondoy. Una ko itong narinig kay Manang Tessa ng Nangka:

Hindi ko pa nararanasan... First time siguro nasa bubong ako na parang inisip ko na delubyo na talaga ito kasi malakas talaga ang tubig. lisipin mo nalang ‘yung buhay mo at buhay ka pa rin.

Bagaman mayroon talagang semantikong katangian ang delubyo o *deluvio* bilang malaking baha at malakas na buhos ng ulan (Almario, 2010, p. 207), ang konstruktibong kahulugan nito para kay Manang Tessa ay labis na kalamidad at/o disaster o kung minsan napagkakamalan pang “katapusan ng mundo.” Karaniwang biblikal ang katangian at/o kahulugan ng delubyo, ngunit ginamit na rin ito sa ilang pag-aaral (Chandoke, 1979; Eslit, 2023) upang tukuyin ang malawakang baha na kinasapitan ng lipunan. Ang tumbasan ng delubyo at disaster ay nabigyang paliwanag ni Alfredo Mahar Lagmay ng UP Resilience Institute. Aniya,

magagamit ang “wika kontra delubyo” sa disaster bilang *warning at response* (Pineda, 2017). Bagaman ang dalawang klasipikasyong ito ni Lagmay ay nakatuon sa wika ng pamahalaan, maari pa ring mahiram ang *response* o tugon upang maipaliwanag ang karanasan ng mga kalahok (tugon ng mga kalahok).

Kalakip at/o karugtong ng delubyo ang esensiya ng “kaparusahan” at “kaligtasan.” Sa bibliya, pinarusahan ang sangkatauhan habang may nakaligtas na silang magpapatuloy ng panibagong bukas. Hindi kontrolado ng mga tao ang kalamidad at/o disaster, sa wika ni Yapan (2019), “dinadala ng mga tao ang mga kapinsalaang buhat ng pamumuhay ng mga diyos” at kaniyang palalawakin sa depinisyong ito:

Wala silang anumang magagawa para pigilan ang pangyayari ng isang likas na kalamidad. Isang bagyo, lindol, pagputok ng bulkan, o delubyo ay hindi ganap na isang likas na kalamidad kaysa isang manipstasyon, isang rebelasyon, ng mysterium tremendum ng mga diyos. Sa harap nito, **ang tanging magagawa lamang ng mga tao ay ang makaligtas** (akin ang diin) (Yapan, 2019, p. 94).

Mula sa pahayag ni Yapan (2019), maaring sumanga ang Ondoy bilang delubyo sa aspekto ng kaparusahan at kaligtasan.

2. Ondoy bilang kaparusahan

Sa ilang resulta ng ibang pag-aaral (Café, 2010, pp. 12-13; Botor *et al.*, 2018, p. 59; Pirak *et al.*, 2021), lumabas na ang kalamidad at/o disaster ay isang pagpapaalala ng Diyos sa tao. At para kay Ballano (2022), ito ay pagtawag sa diyos at pagpapatibay sa pananampalataya. Gayumpaman, may kaibahan ang kaso ng mga Marikeño ukol dito.

Batay sa mga naging resulta ng pakikipagkuwentuhan sa dalawang kalahok sinabi nila na ang Ondoy ay isang kaparusahang mula sa kalikasan. Ayon kay Manang Zenaida ng Concepcion Uno:

Biktima ako kasi binabalik lang ng kalikasan ang pagtatapon natin ng basura.

Kawangis ito sa naging pahayag ni Manong Rudy ng Nangka:

Masyado na kasi tayong madami at dikit-dikit (kabahayan), at barado na ang kanal, puro pa tayo tapon-tapon ng basura, hindi naglilinis, at biktima tayo ng sarili nating mga multo. Tayo rin ang may kasalanan.

Kapwa nabanggit ng dalawa ang salitang “biktima.” Masalimuot ang terminolohiyang ito kung titingnan ang semantikong estruktura. Madalas na naikahon ang konseptong ito sa paglalarawan bilang api (*oppressed*), kaawa-awa, at napapahamak na entiti ng lipunan (Walklate, 2005, p. 89). Matatawag na “biktima” ang isang grupo o indibiduwal kung nasa sitwasyon itong mawawala o mapapahamak ang kaniyang kaligtasan lalo na ang sariling buhay (Weis at Borges, 1973, p. 75). Sa usapin ng kalamidad at/o disaster, ipinapakita ng ilang pag-aaral na eksplisito ang pagkakahanay sa “biktima” sa estado ng mga napagkaitan ng kaginhawahan, kapalaran, at kapayapaan (Kets de Vries, 2012). Bagaman sa kinasapitan ng pag-aaral na ito, inamin na ang pagiging biktima ay dulot ng “sariling aksiyon” na ibinalik lamang ng kalikasan at kapaligiran sa tao, maari ring pansinin sa kung papaano tiningnan ng pamahalaan ang bagay na ito. Upang ilihis halimbawa ang “sisi” sa kung bakit maraming naging biktima sa isang kalamidad at/o disaster, kung hindi nagtuturuan (*cf.* Miranda, 2012), palaging sinasabing “gawa ito ng Diyos” (Nair, 1997, p. 536) o “kapabayaan ng tao sa kalikasan”.

Mahihinuhang nakatuon sa aspektong kapaligiran ang itinuturong sanhi ng ilang Marikeño kung bakit nagkakaroon ng mataaas na pagbaha sa lungsod bagama’t may naiambag din ang pamahalaan sa aspektong ito. Nabanggit ko sa itaas na naukuwento sa akin ni Lola ang mataaas na baha noong dekada 1980.

Itinuro rin niyang dahilan ang hindi sistematikong pagsasaayos ng mga basura. Tinawag pa niya mismo ang Marikina bilang “palengke ng Balintawak” sa gabundok na makikitang basura sa lungsod sa panahon ng administrasyon ni Mayor Rodolfo Valentino (1988-1992). Nagkaroon lamang ng maayos na segregasyon sa basura ang mga Marikino sa administrasyon ni Mayor Bayani Fernando (1992-2001) na ang paglabag ay mayroong karampatang multa (Mendoza, 2021 p. 261). Sinasabing ang pagsasaayos sa basura ay nakatulong upang maiwasan ang pagtaas muli ng mga baha (Lamond *et al.*, 2012, p. 197). Kung naayos na ang sistema ng basura ngunit bakit binaha pa rin ang Marikina noong panahon ng Ondoy? Nabigyan ko ito ng maikling pagpapaliwanag sa aking lektura (Tugano, 2022b). Ito ay dahil sa malawakang pagbubungkal ng mga lupa sa Montalban at pagpapatayo ng kabahayan na sumasagasa sa ruta ng Ilog Marikina. Halimbawa, ang Wawa ay itinayo pa noong dekada 1990 ngunit hindi naging operasyonal mula pa noon dekada 1950 kaya’t noong 1970 binabantayan ng pamahalaan ang ilog upang hindi lumalim ng 90 metro ang tubig, kaya’t iminumungkahi noon ang pagbawalan ang pagpapatayo ng anomang establisyimento—9 metro ang layo mula sa pampang ng ilog (ESSC, 2010). Ngunit hindi ito natupad. Samakatuwid, dulot ng kapabayaang din ng pambansang pamahalaan noon pa man (Romero at Nakamura, 2017, p. 5) sa kalikasan, na sinabayan ng kawalang disiplinang ilang mamamayan, ang siyang naging bunga ng paniningil ng kalikasan sa anyo ng isang delubyo.

3. kaligtasan sa panahon ng Ondoy

Lumabas sa mga pangangalap ang konsepto ng kaligtasan. Isang kabalintunaanang hitik sa mga terminolohiyang pangkalamidad at/o disaster ang *United Nations Office for Disaster Risk Reduction* (UNISDR) (2009) ngunit hindi nito nabigyan ng kahulugan ang kaligtasan o *safety*—pinakamalapit lamang sa mga ito ang *mitigation* (UNISDR, 2009, p. 19). Mahalaga sa lipunang Pilipino ang konsepto ng kaligtasan, ligtas, at/o nakaligtas. Sa panukala ng *Teolohiyang Pilipino* lalo na si Jose de Mesa (2016) inimungkahi niya ang *kaligtasan* hindi bilang sinónimo ng *salvation* ng Kanluran. Aniya, ang huli’y paglayo at/o pag-alis lamang sa kapahamakan ng kaluluwa ngunit pinahalagahan sa *kaligtasan* ang parehong “kaligtasan” at kaginhawahan ng kaluluwa at katawan (de Mesa, 2016, pp. 333-336). Sa kaso ng Ondoy, higit nating iniingatan ang kaligtasan ng katawan.

Kung gagamitin man ang konsepto ng UNISDR (2009) at ni de Mesa (2016), malinaw na hindi ligtas ang sinoman sa ganitong kalagayan. Nagbabadya ito ng kapahamakan o ‘di kaya’y napipintong kamatayan. Kung gayon, ano ang panibagong depinisyong ng kaligtasan sa karanasan ng mga kalahok sa Ondoy? Higit itong tumuon sa paraan/ginawang paraan upang makamtam ng mga kalahok ang kaligtasan.

Para kay Manang Helen ng Malanday, ang kaligtasan sa panahon ng Ondoy ay gumawa ng hindi pangkaraniwang pagkilos:

Nang tumawid po kami sa mga bubong-bubong ng bahay para makarating kami doon sa mataas na bahay, yung may third floor... Bali, umakyat kami ng daan na may bakal sa pader ng bahay. Talagang binigyan kami ng way ng Panginoon na makaakyat kami kasi may mga bakal na ganoon, doon kami dumaan, kaya nakaligtas naman kami.

Lumalabas na ang mga materyal na bagay ay naging kasangkapan sa kaligtasan ng mga kalahok. Nakatulong kay Manang Helen ang “pagtawid-tawid sa bubong-buong” at “pag-akyat sa bakal ng pader.” Ang mga materyal na bagay na ito ay naging solusyon sa “kaligtasan ng sarili.” Liban sa kaligtasan ng pamilya/sarili, may lumitaw din hinggil sa kaligtasan ng mga gamit. Para muli kay Manang Helen, ang primaryang bagay na kailangang iligtas sa panahon ng Ondoy ay mga mahahalagang bagay na may kaugnayan sa pag-aaral ng kaniyang anak:

Sobra ‘yung nandoon ako sa loob ng bahay na lagpas tao na yung tubig, hinahagilap ko ‘yung lahat ng gamit kasi number 1 sa akin, unang-una kasi, naka-separate na ‘yung mga document namin, mga marriage contract, mga birth certificate, iba pang mga dokumento, bali naka-isang bag talaga yun. Naiakyat na, ‘yun talaga yung kauna-unahan kong kinuha ‘tas yun naiwan

nga lang ako sa baba, yung mga anak ko, sinafety ko na doon sa taas, doon sa second floor ng nanay ko...Hinahagilap ko doon ako hirap na hirap, hinahagilap ko yung mga libro, yung mga bag nila kasi nga siyempre, inuuna ko 'yun, iniisip ko 'yung pag-aaral nila na wala akong pambili ng gamit, totally ng mga panahon na iyon, mahirap, sobrang gipit ang buhay kaya iniisip ko na mailigtas ko lang man yung mga bag, gamit ng anak ko, number 1, 'di bali yung mga damit okay lang rin mabaha. 'Yun ang pinakamahirap doon yung dumaan ako sa butas ng bubong.

Sa naratibo ni Manang Helen, nangangahulugan itong pagligtas sa kinabukasan ng anak—sa pamamagitan ng pagtatapos sa pag-aaral. Kung hindi niya nailigtas ang mga nasabing gamit sa paaralan, posibleng hindi maipagpapatuloy o may kahirapang magpatuloy/magsimula muli ang kaniyang mga anak sa pag-aaral. Sa kabilang dako, may ilang kalahok ang hindi nabigyan ng pagkakataon upang makaligtas at magkaroon ng bagay na maililigtas. Marami rin ang nawalan ng mga personal na ari-arian. Katulad ni Manang Nene, sinabi niyang:

'Yung ano talaga, wala talaga, washed-out talaga kami. Kasi wala talaga kaming dala , ito oh gamit wala [itinuturo ang kanilang mga appliances], pati damit namin iilan lang naman, wala basa rin.

May ilan din ang nasa bingit ng kamatayan. Upang makaligtas at/o mailigtas ang asawa, ayon kay Mang Cesar:

'Yung una kong inaalala at iniligtas 'yung asawa ko tapos yung mga anak, dinala ko muna sa taas sa unang bahay namin doon kasi mas safe ikompara mo rito kasi nakita ko yung pagtaas ng tubig halos eh every one hour kung tumaas ay halos 1 feet, minsan mas mabilis pa nga eh... Ang kinakatakot ko itong asawa ko nasa bewang na namin yung tubig sa second floor nagliligpit pa, hindi naman marunong lumangoy, naglalakas-lakasan ng loob buti nalang wala pa kaming bintana na may harang na bakal... Nandoon ako sa kabilang bahay sa kapitbahay namin hinugot ko sa bintana 'yan [itinuro ang asawa]... iyon 'yung pinakanakatakot doon kasi sabi ko kung saka-sakaling humawak ako at bumitaw siya ay malamang sampung taon na akong biyudo.

Lumabas din sa kinasapitan ang konsepto ng “walang kaligtasan” o ‘di kaya’y “hindi nakaligtas.” Sa aking pakikipagkuwentuhan kay Manang Lourdes ng Concepcion Uno, bagaman hindi niya sariling naratibo ng kasawian, nailahad niya ang ilang kaganapan hinggil sa mga namatayan at/ hindi nakaligtas:

...Totoo naman may mga hindi nakaligtas, may nalunod pero kaunti lang ang binabalitang namatay. Eh madami kaya, lalo na 'yung mga natagpuang bangkay na nakasabit na halos sa mga puno parang hayop na lang na naiwan, nakakaawa. Meron nga sa mall [hindi babanggitin] na maraming nakulong sa loob, tapos namatay sila, nalunod.

Sa pakikipagkuwentuhan naman kay Manong Buboy ng Malanday, lumabas sa kaniyang naratibo ang kabiguang makaligtas ang kaniyang mahal sa buhay. Bagaman, hindi niya idinetalye sa akin ang malagim na nangyari, sa kadahilanang hindi siya komportableng ikuwento ito, ganito na lamang ang kaniyang inilahad.

...moved on na raw sabi sa eleksyon ba yung 2011 yata 'iyon, sabi ko sa sarili ko, paanong moved-on kung namatayan ako ng pamilya dahil sa baha... marami ang hindi nailigtas dahil sobrang bilis talaga ng tubig at ang lalaki ng baha sa bawat bahay.

Ayon sa aking mga kinapanayam at nakakuwentuhan , malinaw dito ang kawalan at/o kakulangan ng kaligtasan at estado ng pagiging “taong ligtas” sa kalagayan noong pagbaha. Kumbaga, *modified* at

panibagong kahulugan ng kaligtasan at “pagiging ligtas” ang nabuo sa pag-aaral na ito –isang kaligtasan sa anyo ng samo’t saring paraan upang makaligtas. Malinaw ang aking disposisyon sa naratibong ito, sapagkat ako at sampu ng aking pamilya noong panahon ng Ondoy ay nasa pinakabubong ng aming tahanan, walang nasasilungan sa halos 12-oras, kumain ng panis na kanin na aming iniakyat bago tumaas ang baha, at may nailigtas pa kaming isang pamilya na lumalangoy kasama ang isang bagong panganak na sanggol na inilagay sa planggana. At totoong walang sumagip at/o sumaklolong mga bangka sa aming lugar. Kaya’t sa susunod na bahagi, may lilitaw muling panibagong kahulugan ng pagtulong sa Ondoy.

4. pagtulong sa panahon ng Ondoy

Tipikal sa mga sinalanta ang paghahanap ng mga saklolo at/o tulong sa aktuwal na disaster at/o kalamidad. Ipinapakita ng resulta na nagkulang ang pamahalaan sa tustusan ang ganitong mga pangunahing pangangailangan.

Ang ganitong pagkukulang sa pagbibigay ng tulong sa mga binabaha at/o sinasalanta ng Ondoy ay naipakita rin sa mga naratibo ng aking mga nakapanayam. Nabanggit ni Manong Cesar ang para sa kaniya’y isang dahilan:

Sino naman pupunta sa inyo dito eh halos naman ng ano binaha, helicopter meron kumakaway-kaway lang.

Dagdag pa niya:

...parang wala eh kasi nagkaroon man ng tulong pero siguro ano na mga a week na kasi siyempre yung Marikina totally devastated din.

Para sa ilang nasalanta katulad nina Manang Tessa ng Nangka at Manang Helen ng Malanday, na bagaman ay mayroong nakitang rumorondang *recuse team*, hindi naman sila nailigtas ng mga ito:

...Oo meron naman sa daan lang [highway o itaas lang]... wala dito nagrescue sa amin noon doon lang sa taasan talaga (Manang Tessa, 45, Nangka).

Meron naman po... yung mga speedboat nila. ‘Tas yung iba, sa iba sigurong lugar may mga eroplanong [helicopter] nakasagip sa kanila, sa amin wala eh, dito sa may Provident yata [kilala bilang lugar ng mga maykaya] (Manang Helen, 46, Malanday).

Lumabas din sa pag-aaral, hindi naging maganda ang tulong pangkomunikasyon ng mga panahong iyon. Ayon muli kay Manang Helen:

Hindi kami inabot, hindi kami inabot dito ng ano [tulong], kung inabot kami ng mga ganun... nasa rooftop kami...nagetext kami, “ihingi ninyo naman kami ng tulong” yung ganyan, yung “text niyo siya” “sabihin mo naman doon sa mga nasa ano na lugar,” sa mga namumuno na i-ano [tinetext] naman kami, i-rescue naman kami ganun.

Ang kasalatan sa ganitong tulong pangkomunikasyon ay nagdala para sa ibang Marikeño na hindi makasagap ng balita ukol sa kalagayan at daloy at/o taas ng Ilog Marikina. Para kay Manang Tessa:

Tawid lang talaga kami kung saan kami mapunta... bakit parang bigla daw ang tubig, ‘di man lang silang nagpasabi, parang abiso.

Ipinakita ng mga resulta ang selektibong pagtulong sa ilang lugar. Katulad ng itinatadhana ng *social suffering* (Kleinman *et al.*, 1997; Renault, 2010, pp. 225-226), burukratiko at selektibo lamang ang pagtulong

ng ilang ahensiya ng pamahalaan sa mga mamamayan. Sa kadahilanang sila ay tumutugon/tumutuon lamang batay sa sektor, anyo, kategorya, tindi, intensidad, at lebel ng paghihirap ng isang lipunan (Kleinman, 1997, p. 321). Ang ganitong disposisyon ay personal ko ring naranasan. Hindi gaanong nakaabot sa amin ang mga *relief goods* at ilang *food stub* dahil naringgan ko ang isang *social welfare worker* na nasa “subdivision” naman kami nakatira. Ang ganitong retorika ay muli ring naranasan sa panahon ng COVID-19 kung kailan nagbibigay ang pamahalaan ng tulong pinansiyal alinsunod sa *Social Amelioration Program* (SAP). Ito ang aking pagtingin kung bakit lumabas sa pahayag ni Manang Helen ang ideya kung bakit sa “Provident Village” nakatuon ang pagtulong. Gayong ayon sa pag-aaral ni Morales (2010), kaniyang sinipi na isa ang Provident sa mga pinalubog ng baha at may ilang kaso na humihingi sila ng tulong sa pamahalaan ng seguridad dulot ng kawalang kuryente na naging dahilan upang maglipana ang mga magnanakaw at gayundin, hindi pa rin sila nakakatanggap ng mga tulong gaya ng *relief goods* mula sa pamahalaan (p. 25).

May kaugnayan ang kakulangan ng pagbibigay-tulong ng pamahalaan sa ipinakitang resulta ng mga kalahok ukol sa kung sino at/o ano ang higit na nakatulong sa kanila.

Sinusugan ito ng ilang mga nakapanayam na nagsasabing kapitbahay at katabing panaderya ang higit na nakatulong sa kanila noon. Katulad ni Manong Cesar:

Buti nga ‘yung kapitbahay naming, yung kanilang mga tinapay pinabibigay nila saluhan kami nang saluhan, siyempre ‘pag nasalo mo na, at meron ka na, haggis mo na sa iba para naman hindi lang ikaw ‘yung kakain kasi ‘pag hindi ka nagbigay sasabihan ka pa ng “Suwapang mo” (tumatawa). ‘Yung bakery diyan ang daming tinapay siyempre marami silang natirang paninda at hindi naman nabili ayun pinagbibigay nila.

Ayon naman sa alaala ni Manang Tessa, kapitbahay din ang nagpaakyat sa kaniyang buong pamilya upang marating ang may kataasang bahay ng kapitbahay:

Mabait naman ‘yung may-ari ng bahay kasi pina-ano na kami doon eh, pinataas... Mataas ang bahay nila kaya doon ‘yung nakita namin na lilipatan kasi safe din eh.

Para naman kay Manang Helen, ang pribadong sektor ang higit na nakatulong sa kaniya:

Unang ginawa noon ‘yung daan dito para makapasok ‘yung mga tulong, mga relief. Madami talaga [ang nakarating na tulong], number 1 doon ‘yung Tzu Chi talaga na tumulong sa amin na naglinis dito.

Sa pangkalahatang pag-analisa, malaki ang impak para sa mga Marikeño ng bayanihang namagitan sa mga magkakapit-bahay at magkakamag-anak (Adviento at de Guzman, 2010). Ito ay upang matustusan at/o ipanghalili sa ilang pagkukulang ng pamahalaan. Para naman sa mga pagpapatotoo ukol sa pribadong sektor katulad ng *Tzu Chi* (Lau at Cornelio, 2015, pp. 388-389) na binabanggit ni Manang Helen, bagaman sa kaso ng Camacho Phase II, Nangka, higit na nakatulong ang kanilang programang *Cleaning Work for Pay*. Sa ilalim ng programang ito, makakakuha bawat araw ng 400 piso ang bawat indibiduwal kapalit ng paglilinis ng mga sinalanta ng Ondoy at dahil dito, nakakabili sila ng mga pagkain at mga bagong kagamitan sa tahanan (IPC, 2010, pp. 20, 24). Malaki ang naitulong ng suportang ito lalo na sa mga nawalan ng trabaho lalo pa’t inabot halos ng dalawang buwan ang muling pagbangon ng Marikina mula sa Ondoy (Tuaño *et al.*, 2018, pp. 8-9).

IKALAWANG BAHAGI

Danas at alaala isang dekada pagkatapos ng Ondoy

5. binuong palatandaan ng Ondoy

Sa patuloy na pagdalumat sa mga kinasapitan ng panayam, may pangunahing lumilitaw na tema hinggil sa danas at alaala ng mga Marikeño pagkatapos ng Ondoy (post-Ondoy). Batay sa kinalabasan, ipinapakita na may mga bagay na nagmimistulang palatandaan at/o simbolo ang nagpapaalala sa kanilang karanasan sa pagbahang iyon. Sa tuwing nauulanan at/o binaha ang isang tao, naging bahagi na ng Filipino korporata ng mga salita ang *–na Ondoy ka ba?* Ang repetitibong pagbuhos ng malakas na ulan ang siyang nagdadala sa maraming Marikeño na muling maranasan ang Ondoy. Kaya’t sa tuwing nangyayari ito, may mga itinuturing silang palatandaan nagiging hudyat ng kanilang pagkilos.

Lebel ng tubig sa Ilog Marikina ang nagiging palatandaan ni Manang Nene lalo pa’t malapit lamang ang kaniyang bahay sa Tumana sa mismong direksiyon ng ilog:

...diyan po sa may sa kabila, ‘pag may tubig na po rian [kabilang kalye/Palay Street]... pag ano na 18 o 19 [meters], ano na talaga taranta na kami umpisa na naman yan... may maano [dumating] lang na bagyo, pag-ulan ng mga ilang araw, kabado na kami niyan.

Para naman kay Manang Helen na malapit din sa ilog na nasa bahagi ng Malanday, liban sa sirena (*emergency siren*), may tinitingnan siyang palatandaan sa kalikasan at/o kapaligiran na senyales ng napipintong pagbaha:

Mayroon po kasi kaming sirena dito. Saka, nakikita namin totally kasi nandiyan lang yung ilog. Mayroon kaming mga palatandaan, lagi kaming nakadungaw doon sa ilog, may tinatandaan kami doon ‘pag umabot na, tumaas na... ‘Yun pong halimbawa mayroong isang puno doon o kaya mayroong bato. ‘Pag inabot siya, ibig sabihin tumaas yung tubig... Kinakabahan talaga kasi naku yung mga gamit kailangan nanamang i-ano [iligpiti].

Kalikasan din ang naging palantandaan o *sign*, sa wika ni Manong Cesar ng Nangka. Tiningnan niyang palatandaan ang mga insekto at ilang hayop. Liban ito sa tunog ng sirena kinakatakutan ng lahat. Ayon sa kaniya:

Lumalabas yung mga ipis sa kanal... ‘yung human sign o ‘yung tinatawag natin na “gawa ng tao na sign” na tumataas na yung tubig ‘yun yung sirena; sirena yung “eengggg.” Pero kumbaga yung siyempre instinct ng mga hayop at insekto lumalabas sa kanal pati alupihan ‘pag lumalabas na ‘yon, maya-maya unti-unti ng umangat yan [tubig] tuloy tuloy na yan... Namamasyal kasi pagkamalaki na ‘yung tubig tumitingin muna kami sa kanal. ‘Pag wala pumupunta muna kami sa may ilog. Tinitingnan kung lumalaki na ‘yung ilog kung hindi naman kasi ‘yun yung pinakatinitingnan ko diyan ‘yung kanal namin sa labas ‘pag ang tubig umaagos na nang malakas tapos unti-unting tumataas at ‘yung mga ipis ay lumalabas na, sign na talaga ‘yun tuloy-tuloy na ‘yun pero hangga’t ang ipis ay hindi lumalabas diyan sa kanal hindi kami babahain sa loob.

Lehitimo ang palatandaang isiniwalat ni Manang Nene—“pag-akyat ng 18-19 metro ng tubig sa ilog” at “tunog ng sirena” ni Manang Helen. Sa Marikina, mayroong tinatawag na *river monitoring sensors* ang inilagay sa ilalim ng tulay ng Tumana at Sto. Niño upang tingnan ang lebel ng tubig. Sa 1st alarm o 15 metro, hudyat ito ng paghahanda sa paglikas ng mga malapit sa ilog; ang 2nd alarm o 16 metro ay nangangahulugan ng paglikas sa itinadhang *evacuation area*; at ang 3rd alarm o 18 metro ay dito nagaganap ang sapilitang paglikas (Seráfica, 2017). Kritikal na lebel ang 17 metro samantalang pumapasok na ang tubig

at kung minsan, nagpapalubog na rin sa ibang mga kabahayan sa ilang barangay kung sumukat na ang ilog ng 19 hanggang 21 metrong lalim.

May ilan ding mga lumitaw na nagsilbing palatandaan ng mga Marikeño na nagiging dahilan ng kanilang pangamba. May isang ding palatandaang nabanggit din ni Manang Nene—ang balita ukol sa bagyo at bago (*weather forecast*):

...’yung balita nila nauuna na eh... imbis na hindi ka kakabahan, ganito daw kalakas.

Batay sa kinalabasang resulta ng mga panayam, malinaw ang aking disposisyon sa ganitong mga bagay. Sa tuwing umuulan nang walang tigil, palatandaan ko rin ang tunog ng sirena. At sa mga nagdaang baha, ang ilang bagay na nakapaligid sa aming tahanan katulad ng puno ng mangga, poste ng kuryente, at marami pang iba. Sa tuwing lalagpas na ito at/o malapit na abutin, gaya ng ibang mga Marikeño, nakapagdadalala na ito nang pangamba. Isa pa sa tuwing malakas at walang tigil ang ulan, nakaabang, inaabatan, at nakaalerto ang mga Marikeñong malapit sa ilog—sa Facebook page ng Marikina PIO at Marikina City Rescue 161. Dito ipinapakita ang aktuwal na *footage* hinggil sa a lebel ng tubig sa ilog—habang mababasa ang mga komento ng tao—na may pangangamba at panalangin.

6. binuong takot ng Ondoy

Walang dudang lumabas ang “takot” bilang tema sa danas at alaala ng mga Marikeño sa Ondoy. Uubra marahil dito ang kasabihang Pilipino, *madali ang magpatawad ngunit hindi makakalimot*. Ang konsepto ng “pagpapatawad” ay ang “pag-alpas” o “moved-on” sa nangyari samantalang ang “hindi makakalimot” ay ang patuloy na pagpapaalala ng nasabing karanasan sa anyo ng repetatibong pag-ulan.

Unang talakayin ang usapin ng takot ukol sa “hindi makakalimot.” Nakakamanghang lumabas sa mga panayam na ang depinisyon ng takot ay naipapamana at nagugunita pa mula sa nakaraang karanasan. Halimbawa, nang maganap ang Ondoy, si Manang Nene ay mayroong dalawang anak at ang isa roo’y hayskul. Ayon sa kaniyang pahayag:

...nagkakaphobia na sila, sila takot din.

Kapwa binanggit ni Manang Nene ang “phobia” at “takot.” Bagama’t sa ilang pagkakataon, napagkakamalian o napag-iisa ang kahulugan nito—ngunit ang phobia ay hindi lamang isang simpeng takot ngunit mas malalim pang uri ng “takot.” Ayon kina Coelho at Purkis (2009), ang phobia, bagama’t nananatiling kontrobersiyal, ay nagpapakita ng matinding takot sa mga bagay at sitwasyon sa kawalan ng proporsyonal na panganib (p. 335). Kumbaga, sa kaso ng Ondoy, ang lahat ay maaring “takot” sa mga ulan at baha ngunit maari ring isang “phobia” kung labis-labis naman ang pagbuhos ng ulan at pagbaha. Katulad din ito sa takot at phobia na ipinamana ng Ondoy sa pamilya ni Manang Helen na mayroong limang anak nang maganap ang Ondoy –gumugulang ng 6, 8, 9, 10, at 12. Batay sa kaniya, ang 12-anyos at 10-anyos na mga anak ang nakaranas at napagmanahan ng takot dulot ng Ondoy:

’Yung panganay totally, ’yun talaga yung nakaramdam ng takot saka ’yung pangalawa kasi sila na talaga yung may malay nung mga time na iyon... takot lang noon sila yung tumawid kami ng bubong pero nang nandoon na kami sa taas, okay naman na... Balewala lang naman din [sa bunso]...tintanong niya lang sa akin, “Mama gaano kalalim” ganyang kinukwento ko sa kaniya. Pero yung nararamdaman nila okay lang.

Batay naman sa karanasan ni Manong Cesar na may tatlong anak –10, 12, 14, hindi na ito nakaramdam ng takot sa mga susunod pang mga banta ng pagbaha. Anila, tinuruan nila ang mga itong “labanan” ang takot. Para sa kaniya:

Hindi sila natatakot. Alam nila na bago naman kasi halimbawa may ganyang pangyayari, inaano [itinuturo] ko din sa kanila na doon sila safe para 'di na kami nag-iisip.

Katulad ng mga ibang konsepto, subhektibo at kontesktuwal ang takot batay sa kung sino ang nakakaranas at/o nakadarama nito. Kailangan pa rin isaalang-alang ang ilang mga bagay upang masukat ito kahit papaano. Ang mga naratibong sinipi mula sa itaas ay batay sa kung sino ang nakakaranas at/o nakadarama. Halos kasing-edaran ko marahil ang mga panganay na anak nina Manang Helen at Manong Cesar, lumalabas na ang mga batang ito noon (+10 ang magiging edad noong 2019) ay mayroon nang kamalayan sa nangyari, dahilan upang makaramdam din ng takot. Samantala, ang mga musmos sa panahong iyon ay hindi pa nauunawaan o 'di kaya'y hindi maipaliwanag ang nadaramang takot. Ngunit nang aking muling binalikan ang mga pamilyang ito matapos maganap ang bahang idinulot ng bagyong Ulysses noong 2020, ang mga "batang walang malay noong Ondoy" ay nakaranas na rin diumano ng takot sa pagbaha. Gayumpaman, ang ganitong usapin ay magbubukas sa panibagong pananaliksik.

Bagaman subhektibo at kontekstuwal ang takot, pinatotohanan ng mga naunang pag-aaral (Cootzee at Rau, 2009; Deyji *et al.*, 2016) na maaring mabuo at/o nabuo ito mula sa paghihirap, anoman ang katangian at uri nito (Tedeschi at Calhoun, 1995; Alexander, 2004) –kung ito man para sa iba ay naipahahawang takot (*vicarious*) (Moulden at Firestone, 2007; Hirsch, 2012; Rauvola *et al.*, 2019; Singer *et al.*, 2019), takot dulot ng mga disaster at/o kalamidad (Jannoff-Bulman, 1992; Alexander *et al.*, 2004; Neria *et al.*, 2009; Boscarino, 2015); o henerasyonal na takot (Erikson, 1994; Hirsch, 2012; Licata at Mercy, 2015), malinaw na isa pa ring malawak na depinisyon at konteksto ang takot para sa mga sinalanta ng bagyong Ondoy.

Pangalawang tatalakayin ay ang usapin ng takot sa "pagpapatawad" ngunit katulad ng pagbanggit, sa ganitong paraan ko nakikita ang "pag-alpas" ng mga Marikeño noong 2019 o isang dekadang nakalilipas matapos ng Ondoy. Minsan ko nang naringgang ang pamahalaan na kailangang umalpas at sa madaling sabi "mag move -on" sa ginawang disaster at/o kalamidad ng Ondoy.

Lumalabas sa mga naisagawang panayam na samo't saring subhektibong kahulugan ang kanilang naipamalas sa "pag-alpas" sa mga nakaraang takot. Kondisyonal para sa iba ang "pag-alpas." Ibig sabihin, nakadepende ito sa sitwasyon nila sa tuwing umuulan at/o bumabagyo. Habang pinag-uusapan namin kung paano nila mailalarawan at nakikita ang alaala ng Ondoy ngayong 2019, napag-usapan din namin ang usapin ng "move-on." Tinanong ko kung sila ay "naka-move-on" na at ito ang sinagot ni Manang Nene:

...medyo ...kasi minsan 'di ba ano pa rin, mga ilan baha pa din ang magkasunod.

Gayundin si Manang Helen na may pag-aalinlangan sa nasabing "pag-alpas". Aniya:

Moved-on pag walang baha... hindi sigurong masabi na naka move -on kasi paulit-ulit na nangyayari sa amin eh... 'pag hindi na nangyari sa amin ang baha, siguro may moved-on sigurong mangyayari....Nakatatak na lang sa isip namin every 10 years or 9 years, kasi dati 10 years bago mangyari ang Ondoy.

Iba ang naging opinyon ni Manong Cesar. Aniya'y kailangan nang umalpas sa nagdaang mga takot:

Siyempre move on ka na alangan namang manatili ka doon sa alaala ng malungkot na buhay na iyon siyempre move on ka na .

Gayumpaman, nais kong bigyan ng pagtatatwa na posibleng may nagbago at/o magbabago pa sa resulta ng panayam na ito. Tandaang binaha muli ang Marikina dulot ng Ulysses na tinawag pa ngang "Ikalawang Ondoy" (Cabalza *et al.*, 2020). Isinagawa ang pag-aaral noong 2019, paano na kaya ang estado ng kanilang "moved-on" pagkatapos nito? Subukang panoorin sa *Youtube* ang isang balitang inilabas ng ANC (2020), maririnig ang mga mensahe ng ilang kinapanayam ng midya:

Lalaki: *Pang-ilang beses na nangyari ito eh, mula noong Ondoy, Habagat, ‘tas ngayon. Bangungot. Bumalik po ulit yung dating ano... dating mga pangyayari.*

Babae: *Wala lahat ng gamit namin, magsisimula sa wala, wala zero (ANC, 2020).*

Mula sa siniping pahayag, posibleng naging panibagong kahulugan ng takot at phobia ang “bangungot”—matapos maranasan ang bahang idinulot ng Ulysses na tinawag bilang “Ikalawang Ondoy” (Cabalza *et al.*, 2020). May manipestasyon ang “bangungot” sa isang nakakatakot na panaginip na hinihiling na sana’y hindi totoong nangyari—*i.e.* ang bangungot ng mga pagbahang paulit-ulit na nangyayari sa mga Marikeño.

7. binuong kasanayan ng Ondoy

Bagama’t marami na ring nag-aral sa konseptong *resiliency* (Bautista, 1991; Francisco at Francisco, 1991; Botor *et al.*, 2018; Tugano, 2022a) ukol sa mga kalamidad at/o disaster ngunit ang konseptong ito ay kadalasang nakaugnay sa pag-unlad. Iba ito sa “sanay” at “kasanayan” na may konotasyon bilang paulit-ulit na ginagawa at isinasabuhay ang isang bagay. Nakapagsarbey sina Botor *et al.* (2018) ng mga naunang kahulugan ng *resilience* bilang kakayahang batahin ang krisis upang bumangon; pag-aangkop sa gitna ng mga hamon at *trauma*; at bilang katangian, hantungan, at kakayahan (p. 54). Sa huli, nakapagpunla sila ng karagdagang kahulugan para rito—“bilang pag-usad mula sa krisis patungo sa *stability* sa tulong ng mga materyal at ‘di materyal na salik (Botor *et al.* 2018, p. 65).

Samakatuwid, may ibang bagay na lilitaw sa pag-aaral na ito. Sa halip na *resiliency* ang gamitin sa kinahinatnang ito, lumabas sa mga tema ang “kasanayan” o pagiging “sanay.” Ayon sa batayang depinisyon nito, ang *sanay* ay paggawa nang paulit-ulit sa isang bagay na pinag-aaralan (Almario, 2010, p. 779). Kung lilimiin, maaring maging sanay ang isang tao –gusto man o hindi ang ginagawa at nangyayari.

Ang “kagustuhang manatili pa rin sa Marikina” ay hindi isang larawan ng kasanayan. Gayumpaman, ang panukalang “kasanayan” ay nakabatay pa rin sa sitwasyon at pagkakataon. Hindi naiwasang pumasok sa aming mga naging usapan— “kung bibigyan kami [kasama ako] ng pagkakataong umalis sa Marikina, ano kaya ang aming magiging pasya.” Para kay Manang Nene na 15 taon nang naninirahan sa Tumana at nakaranas ng apat na malalaking baha:

... hindi dito na lang, dito na lang talaga... nakakasawa din kaso lang dito talaga.

Gayundin si Manang Tessa ng Nangka na nakaranas ng hindi mabilang na baha:

... okay na, nasanay na

Samantala, si Manang Helen na 30 taon nang nakatira sa Malanday at nakaranas ng limang malaking pagbaha, ay nagsabing sanay na sa ganitong mga kaganapan. Ayon sa kaniya:

Kasi yun nga katwiran ng karamihan, kapag nagbabaha lang naman... sanay na ba, sanay na... kum baga nasanay na dahil nga may mataas na rin na bahay, may nalalapitan kaya ganun. Kapag nagbaha lang naman, saka pag-ano lang naman after 10 years lang naman.

Kung itatala ang ilang kadahilanan ng mga kalahok—kung bakit nila pinipiling manatili—umiikot ito sa ekonomikong dahilan. Halimbawa, si Manang Nene ay mayroong asawang nagtrabaho sa Jeddah, Saudi Arabia—ito ay para maka-ipon ng pagpapagawa ng “mataas na bahay” o kung ‘di man, kung may pagkakataong makaalis at makabili ng mas mataas na lupa kompara sa Marikina. Gayundin si Manang Tessa, kasama ng kaniyang asawa, ay naghihintay ng isang pagkakataon upang makaalis sa bahaing lugar ng

Marikina. Samantalang, litaw naman para kay Manang Helen ang patuloy na pagpapatayo ng “mas matataas” na bahay upang ipamalas ang kasanayan sa pagbaha at mga banta ng pagbaha.

Batay sa aking repleksiyon, mahirap tanggapin na “kinasaanayan” lamang ang isang pagbaha sa pagsasambit ng “may mataas na rin na bahay” at “after 10 years lang naman.” Bigla kong naalala at kagya’t na inilagay ko ang aking sarili at pamilya sa ganitong sitwasyon. Madalas naming pinagtatalunan ng pamilya na lumipat at umalis na ng Marikina dulot ng Ondoy at nasundan pa ng Ulysses. Hindi nakapagtataakang mauulit nang mauulit ang ganitong sitwasyon sa hinaharap. Katulad ni Manang Helen, ganito rin ang madalas kung naririnig mula sa aking mga magulang. May karagdagan pa nga—“*malalim at binubungkal naman na ng pamahalaan ang ilog, kaya hindi na babaha niyan.*” Napagnilayan ko ang ganitong disposisyon. Wala kaming kakayahang makabili ng bahay na maaring lipatan. Ilan sa kadahilanan dito ay ang suweldo sa Pilipinas na malayong makabili ng isang sariling bahay—isang ideyal na bahay na malayo sa mga bahaing lugar. Kahit gaano man kataas ang kagustuhang umalis sa Marikina, dahil sa mga nasabing dahilan, nagiging malabo ang pag-alis. Kaya’t ang ganitong karanasan ay napagkakamalan bilang *resiliency* gayong isa itong “kasanayan” sa isang bagay na kahit hindi man gustuhing gawin ay magagawa dahil sa limitadong kakayahan.

Ang ganitong naratibo ay halos kawangis din ng kay Manong Cesar na mula’t sapul ay nasa Marikina na at nakaranas ng napakaraming baha:

... pag maraming pera aalis ako Balubad puwede naman sa Marikina Heights, kaya lang siyempre doon sa mataas na high ground sa Marikina Heights... siyempre ‘pag wala kang pera baba-baba muna ‘pag marami ka ng pera akyat-akyat.

May nabanggit sina Alvarez at Cardenas (2019) hinggil sa konseptong *resiliency revanchism* o kagustuhang manatili sa kanilang kinaroroonan sa kabila ng mga kalamidad at/o disaster bilang bahagi ng kanilang pag-angkop. Gayundin si Or (2010) na may pagbanggit pa ngang: *ang aming kuwento ay isang naisusulat na tala upang ipaalala sa lahat ang nangyari noong Ondoy... ang mga Marikeño ay naroon sa pagbaha at narito pa rin hanggang sa ngayon.* Ngunit katulad ng nabanggit, batay sa temang lumabas sa pag-aaral, ang kasanayan sa bahaging ito ay dulot ng mga puwersang nakatuon sa isang subhektibo at kontekstuwal na ideya—batay sa kung sino ang nakakaranas at nakadarama ng isang partikular na sitwasyon. Sa kasong ito, ang mga Marikeñong sinasanay at patuloy na sinasanay ang mga sarili sa mga baha—habang hindi pa dumarating ang isang oportunidad na makaalis o makapagpagawa ng mas angkop na bahay sa Marikina.

KONGKLUSYON AT REKOMENDASYON

Inambagan ng komemoratibong pag-aaral na ito ang muling pagtuklas sa mga danas at karanasan ng mga Marikeño sa pinagdaanang kalamidad at/o disaster dulot ng Ondoy. Mula sa konstruktibo at naratibong pagsusuri; nakapagluwal ito ng iba pang mga pagtingin at/o kahulugan hinggil sa Ondoy, hindi lamang para gawing inspirasyon ang mga kamukhang pag-aaral (Adviento at de Guzman, 2010; Café, 2010), ngunit upang dagdagan ang mga hindi pa natutuklasang bagong pakahulugan ukol dito. Kaya nga’t dalawang panahon ang napag-ugnay sa pag-aaral na ito—ang aktuwalidad noong 2009 at kinasapitan ng Ondoy noong 2019. May mapait na karanasan at alaala ang mga Marikeño sa Ondoy—ang kailangan maitampok at maisiwalat sa pag-aaral na ito—na hindi lamang nakakahon sa mga positibong katangian katulad ng inilahad nina Adviento at de Guzman (2010). Sa aking pagtatasa, ang ganitong pagkukulong sa “positibong katangian” ng mga kalamidad at/o disaster, bagaman ay mahalaga rin, ay mapanganib din sa kabilang banda sapagkat magdadala ito sa implikasyong tila “katanggap-tanggap” ang mga sakunang dumarating sa taumbayan—habang patuloy na dinidayastipika ng pamahalaan na “*resilient ang mga Pilipino.*” Probokatibo kung gayon ang ganitong esensyalistang pananaw ng pamahalaan sa kalamidad at/o disaster gayong subhektibo at kontekstuwal ang bagay na ito. Bilang isang institusyon, inaasahan ng lipunan na gumanap ang pamahalaan ayon sa katungkulan nito lalo pa’t sa panahon ng mga kalamidad at/o disaster. May dalawang bagay akong nakikita, batay sa mga resulta, sa kung paano nilalaro ng pamahalaan ang kalamidad at/o disaster na kagya’t mapupunta sa remodipikasyon ng “pag-alpas.” Una may pagmamalabis. Nasa kanila ang

kapangyarihang kontrolin kung anong ilalabas at hindi ilalabas na mga balita at pahayag kaugnay ng mga kalamidad at/o disaster. Mga bagay na malayo sa nangyari at realidad. Pangalawa, ang pamahalaan ay nagkakaroon ng mga *blame game*. Ibig sabihin, naghahanap sila ng paraan upang mapagtakpan ang kanilang pagkukulang. Halimbawa, sa halip na tingnan ang kalamidad at/o disaster sa realistikong paraan, nariyang binabanggit na “gawa lamang ng diyos” ang mga kalamidad at/o disaster o ‘di kaya’y wala silang kinalaman dito (Schneider, 1992; Nair, 1997). Ang ganitong obserbasyon ay nabanggit din ni Praksis Miranda (2012) hinggil sa pagtatalong naganap hinggil sa kung sino ang may pananagutan at dapat sisihin sa pag-apaw ng lawa sa Laguna noong panahon ng Ondoy –gayong maari naman pala itong maiwasan kung naipatupad lamang ang mga batas.

Sumayapak din ang pag-aaral na ito sa batbat na pagpapahalaga sa karanasan ng taumbayan. Dahil ang Ondoy ay isang uri ng kalamidad at/o disaster, nakatulong ang pag-aaral na ito na magsiwalat ng isang pag-asa at babala –dalawang konseptong nakarugtong palagi sa bawat sakuna. Tama ang teologong si Jose de Mesa (2017) na mainam ang katangian ng *magandang karanasan* at *hindi magandang karanasan*. Ang unang uri ay naghahatid ng pag-asa samantalang pag-iingat o babala naman ang ikalawa. Liban sa pagpapayaman ng mga alaala, ang mga karanasan dulot ng mga bagay at pangyayari ay maari ring maging aral na lalagom sa nakaraan, sa kasalukuyan, at sa hinaharap (de Mesa, 2017). Ang danas ng sarili ay maaring gawing sandata sa pagpapalawig at pagtutuwid ng mga plano sa hinaharap. Sa kaso ng mga karanasang Marikeño, magsilbing aral at babala nawa—sa kapwa taumbayan at pamahalaan—ang mga sakunang darating sa hinaharap. Kung tiningnan ng mga naunang henerasyon ang Ondoy bilang isang “delubyo” at “kaparusahan,” magsilbi itong aral at babala upang higit na paglaanan ng pansin ang “kaligtasan” at “pagtulong.” Sa ganitong paraan, hindi lamang aasa ang taumbayan sa bawat “palatandaan” habang pinaghahandaan o ‘di kaya’y hinihintay ang kasasapitang kapalaran. Higit pa, hindi lamang tayo palaging nakapako sa alaala ng “takot” at “kasanayan.” Hindi lamang ito paghihintay sa pagdating ng “Ikalawang Ondoy,” “Pangatlong Ondoy,” ika-apat, ika-lima, o higit pa. Kailangan nito ng isang pag-alpas sa anyo ng sistematiko at makatarungang paghahanda sa ikauunlad ng buong bayan. Sa ganitong paraan makakamit natin ang tunay na pag-asa, pagbangon, at kaginhawahan. Naging maganda o hindi, makabuluhan, natatangi o hindi man ang nasabing mga karanasan ng isang tao, hindi maitatangging nagkakaroon ito ng talab sa kaniyang sarili. Ganito ang danas ng mga Marikeño sa Ondoy at pagkatapos ng Ondoy. Binigyan tayo ng babala ng pag-aaral na ito hinggil sa kung ano ang dapat matutuhan sa mga nagdaang karanasan. At pag-asa na paunlarin ang pagkukulang at hindi magandang nangyari sa kasaysayan ng lipunan.

Gayumpaman, mahinahon kong sinasabi na hindi perpekto ang pananaliksik na ito. Posibleng may pagkukulang o ‘di kaya’y pinagkamalian. Una, wala lamang ang naging kalahok. Kung madaragdagan pa sana ito, posibleng makadukal pa ng iba pang kahulugan at kabuluhan ng Ondoy. May implikasyon itong ‘di pa tuluyang nasasakop ang kabuoang naratibo ng mga sinalanta ng pagbahang ito. Sa halip, isa lamang itong pagtatangka na tuklasin ang sumasangang-daan sa kahulugan at kabuluhan ng Ondoy. Pangalawa, posibleng may nagbago at/ magbabago pa sa kinasapitan ng pag-aaral na ito sapagkat katulad ng nabanggit na, naranasan na naman muli ng mga Marikeño ang malaking baha na idinulot ng Ulysses noong 2020. Malaki ang implikasyon ng pagbabagong ito sa kasalukuyang panahon. Gayumpaman, hindi pa rin mawawalan ng saysay ang mga kinasapitan ng pag-aaral na ito noong 2019—dahil lamang sa panibagong bahang tumapat sa Ondoy noong 2020—ngunit, isa rin itong paghamon upang iupdeyt at patunayan ang nakalap na naratibo ng mga Marikeño—nananatili pa rin kaya ang kanilang kuwento? O binago na rin ng sumunod na pagbaha?

Kaya’t aking iminumungkahi na dugtungan pa ang mga *research gap* at mga kaugnay na bagay na kailangan pang pagyamanin, paunlarin, at palawakin—(1) liban sa “delubyo,” tukuyin ang iba pang sukdulan at panandang-bato na paglalarawan ng taumbayan sa mga pagbahang idinulot tulad ng Ondoy; (2) mula roon, makapagtatala tayo ng iba’t ibang tugon na hihigit at lalagpas sa pagiging “kaparusahan,” at (3) ilahad ang iba pang naratibo sa kung papaano tiningnan ng taumbayan ang “kaligtasan.” Lumabas sa pag-aaral na hindi gaanong lumitaw ang (4) “pagtulong” ng pamahalaan sa mga kalahok, makapaglalabas kaya ng isang pag-aaral upang pasubalian o susugan ang kinasapitan ng pag-aaral na ito? Ano kaya ang mga dahilan kung bakit nakatulong at/o ‘di nakatulong ang sektor na ito? Sa pagdaan ng baha pagkatapos ng Ondoy, paano at mayroon pa kayang nabuong panibagong (5) palatandaan ang mga Marikeño.

Subukang tuklasin kung paano ngayon ito nabibigyan ng kahulugan at kabuluhan. Panghuli, tingnan muli ang intensidad ng (6) “takot” at (7) “kasanayan” ng mga Marikeño sa kasalukuyang panahon. Kung tutuosin, parehong *dead-end* ang “takot” at “kasanayan.” Hindi nakapagdudulot ng mapayapang buhay ang isang mamamayang nakatira sa Marikina nang may “takot” sa mga darating na baha. At hindi tuwirang positibong katangian ang “kasanayan” sapagkat lumabas sa pag-aaral, ang pagiging “sanay” ay isang sitwasyong walang ganap na pagpipilian kundi ang manatili dulot ng mga sumasagkang salik katulad ng kakayahang lumipat at/o umalis at magpatayo ng isang tinurang “ligtas” at mataas na tahanan. Sa aking palagay, masasagot ang mga hamon at katanungang ito kung sisimulan halimbawa ang isang komparatibong pag-aaral sa karanasan ng mga Marikeño sa panahon ng Ondoy noong 2009 at Ulysses noong 2020. .

Isa lamang ang pag-aaral na ito sa mga panandang bato na maghahawan ng landas upang saliksikin ang Marikina bilang isang pook; bilang isang lunan ng danas; at bilang kuna ng mga karanasan.

POST-SCRIPTUM

Ngayong 17 Oktubre 2023—habang tinutugunan ang ikatlong rebisyon ng papel na ito—wala na at umalis na ako sa Marikina. Kasalukuyan kong sinusulat ang manuskrito sa hanggahan ng Quezon City at Caloocan City—isang mataas at mapayapang lugar mula sa mga pagbaha. Labag sa loob ko ang paglisan sa lupang tinubuan at sinilangan sa loob ng 28-taon. Hindi na kinakaya ng aking *mental health* ang mga oras na biglang lalakas ang ulan at magbabanta ang baha. Hindi na mabilang ang bahang naranasan ko sa Marikina—ang malala ay Ondoy (2009) at ang kinatakutan kong Ulysses (2020) na muntik nang sumira sa aking 6,000+ koleksiyon ng libro sa kasaysayan na nasa ikalawang palapag—na isang kayamanan ng sinomang historyador at mananaliksik. Sa mismong araw ng aking paglilipat mula Marikina hanggang Caloocan noong 12 Setyembre 2023—kung saan nakasilid sa 15-balikbayan box ang lahat ng libro at ito ay nakababa na sa unang palapag. Naghihintay na lamang ng trak. Bumuhos ang malakas na ulan at dahil sinira ng pamahalaan ang isang maayos pang daanan—at ngayo’y nakatiwangwang, nagdulot ito ng pagbara ng mga imburnal. Bumaha sa kalsada at nangangatog akong baka pumasok ang tubig sa loob ng bahay kapag hindi tumigil ang ulan na sinasabayan pa ng mga along ginagawa ng mga dumaraang sasakyan. Iniisip ko ang mga librong nakaligtas nga noong Ulysses ngunit babasain at sisirain lamang ng isang “bahang mula sa baradong kanal” na itiwangwang ng pamahalaan. Pinapasalamat kong tumigil ang ulan at humupa ang baha. Dumating ang mga *barangay official* na rumuronda at nakangiting nagsalitag “ang taas pala ng baha”—isang pahayag na ‘di ko ikinatuwa noong panahong iyon. Sa mga oras na iyon, pinamamadali kong tumungo ang trak sa aming tahanan at hakutin na ang lahat ng mga gamit habang hindi pa bumabalik ang ulan. Lumisan ako ng bahay na may luha, hinanakit, at lungkot—sa kahuli-hulihang araw ko sa Marikina, pinatikim pa ako ng isang baha. Ito ang patunay na hindi “sanay” ang mga taong habitwal na nilulubog ng baha. Nagsasawa rin kami!

PASASALAMAT

Nagpapasalamat ang may-akda unang-una kay Prof. Maria Dulce Natividad, Ph.D. (Asian Center, University of the Philippines Diliman), aking guro sa PS 299 (Research Methods) para sa kaniyang mga gabay. Orihinal itong rekisito sa kursong PS 299 na pinalawig para sa isang pananaliksik. Nagpapasalamat din ako sa aking mga dating mag-aaral sa Pamantasan ng Lunsod ng Marikina na kasama sa paglilibot sa apat na barangay ng Marikina. Gayundin kay John Michael A. Miralles (DepEd Marikina) sa kaniyang pagsama sa aking paglilibot-libot.

Talahuli

¹ Batay kay Yacat (2013), ang prosesong ito ay dumadaan sa apat na yugto –(1) pag-aangkat (*importation*); (2) pagpupunla (*implantation*); (3) pagsasakatutubo (*indigenization*); at (4) pag-aangkin (*autochtonization*) (p. 5).

² Halimbawa, ang mga ninuno ni Kapitan Moy, “Ama ng Industriyang Sapatos sa Marikina,” ay lumipat mula sa Santolan, Pasig patungong Sta. Elena, Marikina dahil sinalanta sila ng malakas na bagyo at pagbaha na naging dahilan ng pagkasira ng kanilang kabahayan at negosyo (Tirad, 2007, p. 126). Bahaing lugar din naman ang Sta. Elena. Katulad ng Marikina, ang Santolan sa panahon nina Kapitan Moy ay napapalibutan ng bulubundukin ng San Mateo at Ilog Bulao (ngayo’y Cainta), Ilog Nangka, at Ilog Montalban (Tirad, 2007, p. 125; Tugano, 2020, p. 62; Tirad-Olegario, 2023).

³ Sa Sikolohiyang Pilipino, pinahalagahan ang metodo ng pagmamasid, patingin-tingin, pagsusuruy-suroy, at pag-oobserba sa pook-pananaliksik nang sa gayo’y makatalisod ng organikong kaalaman. May mababakas sa ganitong halos magkatulad na metodo sa mga naunang pag-aaral. Ginamit halimbawa nina Dagli (2013) ang pamamaybay o palakad-lakad at Pama (2014) ang Bikolanong konsepto ng paagi-agi o padaan-daan at palakad-lakad upang makasagap ng mga impormasyong may kaugnayan sa kanilang pananaliksik. Sa aking kaso, habang patungo sa mga *key informant*, sinimulan ang pagmamasid-masid mula sa Doña Petra na bumabaybay sa mga *slum area* ng Barangay Tumana hanggang tumagos ito sa creek ng Kalye Angel Santos. Kalauna’y sa pagsasagawa ng sarbey, makakakuha ako ng mga kalahok sa Kalye Bagong Farmers Avenue 1, Kalye Ampalaya, Kalye Sitaw, Kalye Munggo, Kalye Bagong Farmers 2, at hanggang sa kailaliman ng tulay na naghihiwalay sa lungsod ng Marikina at Quezon. Naging bahagi rin ng pag-aaral sa hinaharap ang ilang konsentrasyon ng mga Muslim sa Kalye Singkamas at Kalye Mais. Pagkatapos ng obserbasyon sa Barangay Tumana, apatnapung minutong nagsusuruy-suroy hanggang sa marating ang Barangay Malanday sa pamamagitan ng rutang Kalye Bagong Farmers 1. Ang lugar na kung tawagin ay Road Dike ang magsisilbing hangganan ng dalawang barangay. Madadaan dito ang mga pamosong kalye ng Malanday, ang Bulelak at Minahan. Kalaunan, makakakuha ng mga kalahok sa Kalye Jocson, Kalye Purok III, Kalye Purok IV, Kalye Kabayani Road, Kalye Purok II, at Kalye Purok I. Sa pagsasarbey, higit na tumungo sa sentro ng Malanday –ang talipapa ng Kabayani Road na kung saan maraming mamamayan ang nalugihan ng negosyo dahil sa pagbaha. Pangatlong sinuyod ang Barangay Nangka. Lubos itong naapektuhan ng pagbaha dahil ilang metro lamang ang distansiya nito mula sa ilog. Hindi na naging kalahok ng pag-aaral ang mga biktima ng isang sub-komunidad ng Nangka na kung tawagin ay Bagong Sibol, dahil pagkatapos ng Ondoy, nagkaroon na sila ng *Resettlement Community* sa Laguna. Hindi rin sinakop ng pag-aaral ang Kalye F. Manalo o Balubad dahil may kataasan ang lugar. Bagaman binaha noong Ondoy, hindi ito nagiging malimit para sa kanila. Kaya’t pinuntirya ng pag-aaral ang mga residente ng Balubad Settlement Phase 1, Balubad Settlement Phase 2, at Camacho Settlement na matatagpuan sa hangganan ng San Mateo, Rizal. Panghuli, nagsaliksik ako sa aking mismong kinabibilangang barangay –ang Concepcion Uno. Kahit ito ang pinakamalaking barangay sa apat, kakaunti lamang sa populasyon nito ang naapektuhan ng mga pagbaha. Madalas na binabaha ang Twinville Subdivision hanggang sa looban ng Doña Petra na pinaghahatian ng Concepcion Uno at Tumana. Nakapagsarbey sa hinaharap sa mahahalagang lugar ng Twinville katulad ng Kalye Camia, Kalye Milflores, Kalye Dama de Noche, Kalye Jasmin, at Kalye Rosas. Hindi na inaabot ng “lagpas-taong” mga baha ang Greenheights Subdivision, kahabaan ng Kalye J.P. Rizal, at Daang Bakal dahil mga matataas na itong lugar.

References

- Abaya, E.C. (1991). Ang antropolohiya ng disaster: Pagpapakahulugan sa mga pagkilos para sa mga naging biktima ng bulkang Pinatubo. *Diliman Review*, 39(4), 59-66.
- Abejo, R.A. (2015). Mga kalamidad at ang rebelyong *Dios-Dios* sa Samar noong dantaon 19. Nasa A. Navarro, M.J. Rodriguez-Tatel, at V. Villan (mga pat.), *Pantayong Pananaw: Pagyabong ng talastasan; Pagbubunyi kay Zeus A. Salazar; Tomo I: Araling Pangkapaligiran, Pilipinolohiya, Sikolohiyang Pilipino, Pilosopiyang Pilipino, at Araling Kabanwahan*. Quezon City: Bagong Kasaysayan, Inc., 66-87.
- Abon, C., C.P. David, at N.E. Pellejera. (2011). Reconstructing the tropical storm Ketsana flood event in Marikina River, Philippines. *Hydrology and Earth System Sciences*, 15(4), 1283-1289.
- Acharya, A. at A. Prakash. (2019). When the river talks to its people: Local knowledge-based flood forecasting in Gandak River basin, India. *Environmental Development*, 31(1), 55-67.
- Adekola, O. at J. Lamond. (2018). A media framing analysis of urban flooding in Nigeria: Current narratives and implications for policy. *Regional Environmental Change*, 18(1), 1145-1159.
- Adviento, M.L. at J. de Guzman. (2010). Community resilience during typhoon Ondoy: The case of Ateneoville. *Philippine Journal of Psychology*, 43(1), 101-113.
- Aguilar, F., Jr. (2016). Disasters as contingent events volcanic eruptions, state advisories, and public participation in the twentieth-century Philippines. *Philippine Studies*, 64(3-4), 593-624.
- Aguiling-Dalisay, G., R. Mendoza, J.B. Santos, at A. Echevaria. (1995). *Luto ng Diyos: Mga kuwento ng buhay mag-asawa*. Quezon City: Akademya ng Sikolohiyang Pilipino Publishing House.

- Albrecht, F. (2022). Natural hazards as political events: framing and politicisation of floods in the United Kingdom. *Environmental Hazards*, 21(1), 17-35.
- Alexander, J. C. (2004). *Cultural trauma and collective identity*. Berkeley: University of California Press.
- Alexander, J.C., R. Eyerman, B.Giesen, N.J. Smelser, at P. Sztompka mga pat. (2004). *Cultural trauma and collective identity: Toward a theory of cultural trauma*. California: University of California Press.
- Almario, V. (pat.). (2010). *UP diksiyonaryong Filipino*. Sentro ng Wikang Filipino at Anvil Publishing, Inc.
- Almario, M. at Palattao, J. (2015). Historical notes on forts and floods in colonial Iligan. The Asian Conference on the Social Sciences 2015, Official Conference Proceedings.
- Alvarez, K. (2015). Sa saliw ng init at ulan: Isang kasaysayang agro-klimatiko ng Gitnang Luzon, 1900-1927. Nasa A. Navarro, M.J. Rodriguez-Tatel, at V. Villan (mga pat.), *Pantayong Pananaw: Pagyabong ng talastasan; Pagbubunyi kay Zeus A. Salazar; Tomo I: Araling Pangkapaligiran, Pilipinolohiya, Sikolohiyang Pilipino, Pilosopiyang Pilipino, at Araling Kabanwahan*. Quezon City: Bagong Kasaysayan, Inc., 88-114.
- Alvarez, K. (2016a). Instrumentation and institutionalization: Colonial science and the Observatorio Meteorologico de Manila, 1865-1899. *Philippine Studies*, 64(3-4), 385-416.
- Alvarez, K. (2016b). Ang Observatorio Meterológico de Manila, ang Philippine Weather Bureau, at ang sektor ng agrikultura sa Pilipinas, 1865-1937: Isang panimulang kasaysayan ng institusyunal na agrometeorolohiya sa Pilipinas. *SALIKSIK E-Journal*, 5(1), 44-93.
- Alvarez, K. (2020). The June 1863 and July 1880 earthquakes in Luzon, Philippines: Interpretations and responses. *Illes i imperis: Estudios de historia de las sociedades en el mundo colonial y post-colonial*, 22(1), 147-169.
- Alvarez, K. (2023). A cultural minority's disaster survival experience: The August 1968 Luzon earthquake, the Ruby Tower tragedy, and the Chinese in Manila. *China and Asia*, 4(2), 286-323.
- Alvarez, M.K. at K. Cardenas. (2019). Evicting slums, 'building back better': Resiliency revanchism and disaster risk management in manila. *International Journal or Urban and Regional Research*, 43(2), 227-249.
- ANC. (2020, Nobyembre 12). "Ulysses triggers memories of Ondoy with heavy rains, severe flooding." *Youtube*. Isinangguni mula sa <https://bit.ly/38BuXYP>.
- Andrews, M., S.D. Sclater, C. Squire, at A. Treacher. (2009). *The uses of narrative: Explorations in sociology, psychology, and cultural studies*. New Jersey: Transaction Publication.
- Aquino, C. (1999). Pagbabahagi ng kuwentong buhay: Isang panimulang pagtingin. Nasa S. Guerrero (pat.), *Gender-sensitive and feminist methodologies: A handbook for health and social researchers*. Quezon City: University of the Philippines Press, 83-116.
- Aquino, C. (2006). Mga Kuwentuhang buhay at kuwentong bayan sa paghahabi ng araling panlipunan. Nasa T. Kintanar, C. Aquino, M.L. Camagay, at P. Arinto (mga pat.), *Kuwentong bayan: Noong panahon ng Hapon; Everyday life in a time of war*. Quezon City: University of the Philippines Press, 390-399.
- Badilla, R.A. (2008). Flood modelling in Pasig-Marikina river basin. Tesis. Enschede, The Netherlands: International Institute for Geo-information Science and Earth Observation.
- Ballano, V. (2022). The religious and cultural aspects of resilience in disasters: The case of typhoon Ketsana victims in the Philippines. Nasa S. Eslamian at F. Eslamian (mga pat.), *Disaster risk reduction for resilience: Disaster and social aspects*. Springer, 119-137.
- Balquiedra, J.P. (2014). The impact of tropical storm Ondoy on Marikina Polytechnic College library with implications on the development of a disaster plan. Tesis. School of Library & Information Study, University of the Philippines Diliman.

- Banerji, D. (2020). Flood narratives of the lower Subarnarekha river corridor, India. *Open Rivers: Rethinking Water, Place & Community*, 16(1), 24-37.
- Bankoff, G. (2003). Constructing vulnerability: The historical, natural and social generation of flooding in Metropolitan Manila. *Disasters*, 27(3), 95-109.
- Bankoff, G. (2012). A tale of two cities: The pyro-seismic morphology of nineteenth-century Manila. Nasa G. Bankoff, U. Lubken, at J. Sand (mga pat.), *Flammable cities: Urban conflagration and the making of the modern world*. Wisconsin: University of Wisconsin Press, 170-189.
- Barretto-Tesoro, G. at V. Hernandez. (2017). Power and resilience: Flooding and occupation in a late nineteenth century Philippine town. Nasa C. Beaulieu (pat.), *Frontiers of colonialism*. Gainesville: University Press of Florida, 149-178.
- Baticula, E.M., M.S. Buelos, at K.K. Trinidad. (2014). Understanding the coping strategies of selected Filipinos victimized by typhoon Ondoy across lifespan. *Antorcha*, 1(2).
- Bautista, V. (1991). Ang mabuhay sa panahon ng kalamidad: Ang dulot ng kalamidad at ang mga paraan ng pag-angkop. *Diliman Review*, 38(2), 4-14.
- Bogdan, R. at S.Taylor. (1975). *Introduction to qualitative research methods: A phenomenological approach to the social sciences*. New York City: Wiley.
- Bolata, E.J. (2019). Binagyong mga pahina: Pagsibol ng mga akdang pambatang Filipino hinggil sa kamalayang pandisaster, 2010-2016. *Katipunan Journal*, 4(1), 7-34.
- Bolinao, M.L. de. (2015). Ebolusyon ng patakarang pangkagubatan ng Amerika sa Pilipinas, 1900-1940. Nasa A. Navarro, M.J. Rodriguez-Tatel, at V. Villan (mga pat.), *Pantayong Pananaw: Pagyabong ng talastasan; Pagbubunyi kay Zeus A. Salazar; Tomo I: Araling Pangkapaligiran, Pilipinolohiya, Sikolohiyang Pilipino, Pilosopiyang Pilipino, at Araling Kabanwahan*. Quezon City: Bagong Kasaysayan, Inc., 115-139.
- Bolinao, M.L. de at D. Ambrosio. (2016). Red tide sa Manila Bay, 1988-1996: Hamon at tugon sa tatlong yugto. *SALIKSIK E-Journal*, 5(1), 191-225.
- Boncocan, K. (2011, Setyembre 27). "Over 2,200 evacuated as Marikina River swells." *Inquirer.net*. Isinangguni mula sa <https://bit.ly/3lXJdhG>.
- Boscarino, J.A. (2015). Community disasters, psychological trauma, and crisis intervention. *International Journal of Emergency Mental Health and Human Resilience*, 17(1), 369-371.
- Botor, N., J. Cauyan, at A. del Puerto. (2018). Kuwentong katatagan at pagbangon: Danas at pakahulugan sa disaster at family resilience ng ilang disaster survivors sa Albay. *DIWA E-Journal*, 6, 52-70.
- Buzeta, M. (1851). *Diccionario geografico, Eetadistico, historico, de las islas Filipinas*. Madrid: Impr. de J.C. de la Peña.
- Cabalza, D., M. Adonis, at N. Valenzuela. (2020, Nobyembre 13). "Typhoon Ulysses: Like 'Ondoy' all over again." *Philippine Daily Inquirer*. Isinangguni mula sa <http://bitly.ws/PHbL>.
- Café, D. (2010). Pagdalumat sa bagyong Ondoy: Isang konstruktibismo at lokal na pananaw ng mga kasapi ng Sagrada Familia. *Malay Journal*, 23(1), 1-18.
- Candelaria, J.L. (2016). Pagkakakilanlan, pagdurusa, at pagbangon: Bagyong Reming (2006) sa alaala ng Anislag Resettlement Community ng Daraga, Albay. *SALIKSIK E-Journal*, 5(1), 226-248.
- Chandoke, S. (1979). The deluge: A social leveller? *India International Centre Quarterly*, 6(4), 341-349.
- Chirman, A. at J. Dougherty. (2014). Mass trauma: Disasters, terrorism, and war. *Uniformed Services University of the Health Sciences*, 124, 257-279.
- Cleto, L. (pat.) (2017). *Pag-ahon: Mga kuwentong buhay ng mga nanay*. 8Letters Bookstore and Publishing and Ahon sa Hirap, Inc.
- Coates, R. (2022). Infrastructural events? Flood disaster, narratives and framing under hazardous urbanization. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 74(2), 1-12.

- Coelho, C. at H. Purkis. (2009). The origins of specific phobias: Influential theories and current perspectives. *Review of General Psychology*, 13(4), 335-348.
- Coetzee, J.K. at A. Rau. (2009). Narrating trauma and suffering: Towards understanding intersubjectively constituted memory. *Forum: Qualitative Social Research*, 10(2), 1-19.
- Conte, N. (2022, Setyembre 14). "Mapped: Countries with the highest flood risk." *Visual Capitalist*. Isinangguni mula sa <http://bitly.ws/PvEN>.
- Convery, I., G. Corsane, at P. Davis (mga pat.). (2014). *Displaced heritage: Responses to disaster, trauma, and loss*. Boydell Press.
- Cuneta, A. (pat.). (1997). *Aklat Kasaysayan ng Kamaynilaan*. Manila: KASAFI-MM.
- Dagli, W. (2013). Pamamaybay sa Ilog Lagnas: Isang panimulang pagbabalangkas ng mga piling usapin sa Bundok Banahaw. Tesis. Quezon City: Colle of Social Sciences and Philosophy, University of the Philippines Diliman.
- Dagli, W. (2016). Tagtuyot sa Vulcan de Agua: Integratibong pag-unawa sa kontemporaryong usaping pangkapaligiran sa bundok Banahaw. *SALIKSIK E-Journal*, 5(1), 249-286.
- Daly, N. (2011). The volcanic disaster narratives: From pleasure garden to canvas, page, and stage. *Victorian Studies*, 53(2), 255-285.
- Davis, K. (2022). Power and participation: narrative framings of disaster, climate change, and health in Arctic North America. Disertasyon. University of Leeds.
- Devji, T., F.N. Hussain, at M. Bhadari. (2016). The impact of trauma on Society. Nasa H. Pape, R. Sanders, at J. Borrelli (mga pat.), *The poly-traumatized patient with fractures*. Springer, 1-7.
- Dimaculangan, C. (2012). Problematizing Facebook as a public sphere: A case study of the Ondoy crisis as seen on Facebook. Tesis. Quezon City: College of Mass Communication, University of the Philippines Diliman.
- Douglas, I., K. Alam, M. Maghenda, Y. Mcdonnell, L. Mclean, at J. Campbell. (2008). Unjust waters: Climate change, flooding and the urban poor in Africa. *International Institute for Environment and Development*, 20(1), 187-205.
- Dranseika, V. (2016). MORAL responsibility for natural disasters. *Human Affairs*, 26(1), 73-79.
- Dray, W. (1971). On the nature and role of narrative in historiography. *History and Theory*, 10(2), 153-171.
- Egaña, A. (2017). *Cyclones & earthquakes: The Jesuits, prediction, trade, & Spanish dominion in Cuba & the Philippines, 1850-1898*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Enano, J.O. at M. Reysio-Cruz. (2019, Setyembre). "Ondoy 10 years after: Marikina volunteers rise from trauma." *Philippine Daily Inquirer*. Isinangguni mula sa <https://bit.ly/3Q3GJw3>.
- Enriquez, R. (1988). Pakikipagkuwentuhan: Isang katutubong método ng pananaliksik. Nasa R. Pe-Pua (pat.), *Mga piling babasahin at panlarangang pananaliksik II*. Quezon City: University of the Philippines Department of Psychology, 157-163.
- Environmental Science for Social Change, Inc. (ESSC) (2010, Pebrero 5). "Historical Mapping for Marikina Flooding: learning from the past –land, people, and science." *Environmental Science for Social Change, Inc*. Isinangguni mula sa <http://bitly.ws/PzZA>.
- Erikson, K. (1994). *A new species of trouble: Explorations in disaster, trauma, and community*. New York: W.W. Norton & Co.
- Eslit, E. (2023). Deluge, pain, agony, and survival: Decoding disaster's adversities. *Clinical Case Reports and Studies*, 2(4), 1-7.
- Estacio, L. (1996). Ang antropolohiya ng disaster sa punto de bista ng mga Ayta. *Aghamtao*, 8(1), 65-74.

- Evans, S., R. Guthrie, N. Roberts, at N. Bishop. (2007). The disastrous 17 February 2006 rockslide-debris avalanche on Leyte Island, Philippines: A catastrophic landslide in tropical mountain terrain. *Natural Hazards Earth System Sciences*, 7(1), 89-101.
- Flores, A.D. at Y. Amene. (2015). The relationship between psychological well-being and trauma among typhoon Ondoy victims. *The Paulinian Compass*, 3(3).
- Francisco, M. at C. Francisco. (1991). Ang kultura ng kalamidad, pag-angkop, at pagbangon. *Diliman Review*, 39(1), 66-70.
- Frank, A.W. (2002). Why study people's stories? The dialogical ethics of narrative analysis. *International Journal of Qualitative Methods*, 1(1), 27-46.
- Franzosi, R. (1998). Narrative analysis or why (and how) sociologists should be interested in narrative. *American Review of Sociology*, 24, 517-554.
- Gabriel, P. (2013). The impact of newspaper reportage of natural and human tragedies on the performance of the Philippine stock market. *UE Research Bulletin*, 15(1).
- Gaillard, J.C. (2022). Ang paglikha ng kalamidad. *Malay Journal*, 34(2), 41-51.
- Garcia-Rodriguez, M. (2016). "The stories we tell each other:" Using technology for resistance and resilience through online narrative communities. Nasa S. Tettegah at Y.E. Garcia (mga pat.), *Emotions, technology, and help*. Elsevier, 125-147.
- Geologo, F. (2016). Typhoons and the inequalities of Philippine society and history. *Philippine Studies*, 64(3-4), 455-472.
- Go-Monilla, M., P. Go-Monilla, A.L. Dy, at M. Miraflor. (2017). Disaster preparedness of selected flood-prone communities in CAMANAVA: Experiences from typhoon Ondoy and Habagat. *UE Bulletin*, 19(1).
- Hirsch, M. (2012). *The generation of postmemory: Writing and visual culture after the holocaust*. New York: Columbia University Press.
- Holley, K. at J. Colyar. (2009). Rethinking texts: Narrative and the construction of qualitative research. *Educational Researcher*, 38(9), 680-686.
- Howard, W. (1984). Richard Wright's flood stories and the great Mississippi river flood of 1927: Social and historical backgrounds. *The Southern Literary Journal*, 16(2), 44-62.
- Institute of Philippine Culture (IPC). (2010). *Rapid assessment of the social impacts of tropical storm Ondoy on urban poor communities*. Quezon City: Institute of Philippine Culture, Ateneo de Manila University.
- Institute of Philippine Culture (IPC). (2012). *The social impacts of tropical storm Ondoy and typhoon Pepeng: The recovery of communities in Metro Manila and Luzon*. Quezon City: Institute of Philippine Culture, Ateneo de Manila University.
- Isik, N.E. (2015). The role of narrative methods in sociology: Stories as a powerful tool to understand individual and society. *Journal of Sociological Research*, 18(1), 103-125.
- Janoff-Bulma, R. (1992). *Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma*. New York: Free Press.
- Javier, R. Jr. (2005). Pangpamamaraang kaangkinan ng pakikipagkuwentuhan. *BINH! 2(2)*. Quezon City: Pambansang Samahan sa Sikolohiyang Pilipino.
- Jumaquio-Ardales, A. (2019). Pamayanan sa baybayin ng Laguna de Bay: Sipat-suri sa problema ng pagbaha sa konteksto ng likas-kayang pag-unlad. *Malay Journal*, 32(1), 68-83.
- Kargillis, C., M. Kako, at D. Gillham. (2014). Disaster survivors: A narrative approach towards emotional recovery. *Australian Journal of Emergency Management*, 29(2), 25-30.
- Kim, J., S. Yang, at A. Torneo. (2022). A comparative examination of disaster organizations in the Philippines, South Korea, and the United States. *Asia-Pacific Social Science Review*, 22(2), 121-141.

- Kleinman, A. (1997). "Everything that really matters:" Social suffering, subjectivity, and the remaking of human experience in a disordering world. *The Harvard Theological Review*, 90(3), 315-335.
- Kleinman, A., V. Das, at M. Lock (mga pat.) (1997). *Social suffering*. California: University of California Press.
- Kumar, S. (1997). Disaster management and social development. *International Review of Modern Sociology*, 27(1), 57-67.
- Lamond J., N. Bhattacharya, at R. Bloch. (2012). The role of solid waste management as a response to urban flood risk in developing countries: A case study analysis. *Flood Recovery Innovation and Response*, 159(1), 193-204.
- Landis, M.L. (1999). Fate, responsibility, and "natural" disaster relief: Narrating the American welfare state. *Law & Society Review*, 33(2), 257-318.
- Lau, A.L. at J. Cornelio. (2015). Tzu Chi and the philanthropy of Filipino volunteers. *Asian Journal of Social Science*, 43(4), 376-399.
- Lavrakas, P.J. (2008). *Encyclopedia of survey research methods*. Thousand Oaks, California: Sage Publications Inc.
- Leon, J.I. de. (2022). Ang social media sa gitna ng sakuna: Isang panimulang pag-aaral sa komunikasyong pangkrisis sa kasagsagan ng bagyong Ulysses. *Talastasan Journal*, 1(1), 31-49.
- Licata, L. at A. Mercy. (2015). Collective memory, social psychology. Nasa J.D. Wright (pat.). *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Vol. 4. Oxford: Elsevier, 194-199.
- Llanes, F.C. (pat.). (2018). *Sakunang darating, saklolo'y tayo rin: Disaster risk reduction and management handbook for academic institutions*. Quezon City: University of the Philippines Press.
- Lopes, J. (2020). "Marikina shows resilience a decade after Ondoy." *Metro News Central*. Isinangguni mula sa <https://bit.ly/3PTYqTm>.
- Luna, E. (2011). Community development approach in the recovery of selected communities affected by typhoon Ondoy flood. *Philippine Journal of Social Development*, 3(1), 86-108.
- Madrid, R. (2012). A history of disastrous fires in Philippine Chinatown. *Philippine Social Sciences Review*, 64(2), 1-14.
- Mandelbaum, M. (1967). A note on history as narrative. *History and Theory*, 6(3), 413-419.
- Margallo, S. (1981). The challenge of making a scientific indigenous field research: An evaluation of studies using *maka-Pilipinong pananaliksik*. Nasa S. Margallo (pat.), *Relevance and indigenization: From concepts to concrete application*. Quezon City: University of the Philippines Department of Psychology, 25-33.
- McFadyen, J. at J. Rankin. (2016). The role of gatekeepers in research: Learning from reflexivity and reflection. *GSTF Journal of Nursing and Health Care (JNHC)*, 4(1), 82-88.
- Mendoza, M. (2021). Conjugal mayorship: The Fernandos and the transformation of Marikina, 1992–2010. *Southeast Asian Studies*, 10(2), 255-272.
- Mesa, J. de. (2016). *Jose M. de Mesa: A theological reader*. Manila: De La Salle University Publishing House.
- Mesa, J. de. (2017). Kapag ang ganda ang pag-uusapan: Mungkahi para sa dulong at paraan ng mabathalang pag-aaral. Nasa J. de Mesa, E. Padilla, L. Lanaria, R. Cacho, Y. Cipriano, G. Capaque, at T. Gener (mga pat.), *Ang Maganda sa Teolohiya*. Quezon City: Claretian Communications Foundation, Inc., 1-21.
- Miranda, P. (2012). Isang panimulang sosyolohikal na pagtingin sa pamamahala ng Laguna de Bai sa konteksto ng pagbaha: Pokus sa mga bayan ng Pakil at Santa Cruz. *Philippine Social Sciences Review*, 64(1), 33-65.

- Mishra, D. (2001). Living with floods: People's perspective. *Economic and Political Weekly*, 36(29), 2756-2761.
- Morales, X.Y. (2010). Networks to the rescue: Tweeting relief and aid during typhoon Ondoy. Tesis. Washington DC: Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences, Georgetown University.
- Moulden, H. at P. Firestone. (2007). Vicarious traumatization: The impact on therapists who work with sexual offenders. *Trauma, Violence & Abuse*, 8(1): 67-83.
- Mulvany, A. (2011). Flood memories: Narratives of floods and loss in Tamil, South India. Disertasyon. University of Pennsylvania.
- Nair, R.B. (1997). Acts of agency and acts of god: Discourse of disaster in a post-colonial society. *Economic and Political Weekly*, 32(11), 535-542.
- National Disaster Coordinating Council (NDCC). (2009). *NDCC update: Final report on tropical storm "ONDOY" (Ketsana) and typhoon "PEPENG" (Parma)*. Quezon City: National Disaster Management Center.
- National Disaster Coordinating Council (NDCC). (2011). *NDCC update: Final report on tropical storm "ONDOY" (Ketsana) and typhoon "PEPENG" (Parma)*. Quezon City: National Disaster Management Center.
- National Disaster Risk Reduction and Management Council (NDRRMC). (2011a). *NDRRMC update: SitRep 2 re tropical storm (TS) "FALCON" (MEARI)*. Quezon City: National Disaster Risk Reduction and Management Center.
- National Disaster Risk Reduction and Management Council (NDRRMC). (2011b). *NDRRMC update: SitRep no. 17 re effects of typhoon "PEDRING" (Nesat)*. Quezon City: National Disaster Risk Reduction and Management Center.
- National Disaster Risk Reduction and Management Council (NDRRMC). (2012). *NDRRMC update: SitRep no. 13 re: effects of southwest monsoon enhanced by typhoon Haikui*. Quezon City: National Disaster Risk Reduction and Management Center.
- National Disaster Risk Reduction and Management Council (NDRRMC). (2020). *NDRRMC update: SitRep no. 28 re: Preparedness measures and effects for typhoon "ULYSSES" (I.N. VAMCO)*. Quezon City: National Disaster Risk Reduction and Management Center.
- National Statistical Coordination Board (NSCB). (2003). *Philippine standard geographic codes: City of Marikina*. Makati City, Philippines.
- Navarro, A.M. (2008). Kalikasan, kapaligiran, at kalamidad. *BAKAS Sulat Balitaan*, 2(1), 3.
- Navarro, A. (2012). Mga akdang Likasyang sa konteksto ng pagsusulat ng makabago at napapanahong kasaysayang pampook sa Pilipinas. Nasa A. Navarro, M.F. Orillos-Juan, J. Reguindin, at A. Elumbre (mga pat.) *Kasaysayang Pampook: Pananaw, pananaliksik, pagtuturo*. Quezon City: University of the Philippines Lipunang Pangkasaysayan, 32-45.
- Navarro, A. (2015). Pagkain at pagkapilipino sa ibayong dagat: Pagpopook at pagsasakasaysayan sa mga espasyong pilipino sa Bangkok, Thailand. Nasa A. Navarro, M.J. Rodriguez-Tatel, at V. Villan (mga pat.), *Pantayong Pananaw: Pagyabong ng talastasan; Pagbubunyi kay Zeus A. Salazar; Tomo I: Araling Pangkapaligiran, Pilipinolohiya, Sikolohiyang Pilipino, Pilosopiyang Pilipino, at Araling Kabanwahan*. Quezon City: Bagong Kasaysayan, Inc., 285-313.
- Neria, Y., S. Galea, at F.H. Norris (mag pat). (2009). *Mental health and disasters*. New York: Cambridge University Press.
- Neuman, W. (2004). *Basics of social research: qualitative and quantitative approaches*. Pearson Education, Inc.
- Or, E. (pat.) (2010). *After the storm: Stories of Ondoy*. Pasig City: Anvil Publishing, Inc.

- Orillos-Juan, M.F. (2006). Gitnang Luzon sa harap ng pananalasa ng pesteng balang (1991-1995): Salimbayan ng kasaysayang panlipunan at kasaysayang lokal. *Malay Journal*, 19(2), 46-69.
- Orillos-Juan, M.F. (2012a). Pagkakaingin bilang tradisyunal na paggamit ng lupa sa Timog Silangang Asya. *SALIKSIK E-Journal*, 1(2), 157-166.
- Orillos-Juan, M.F. (2012b). Ang bisa at hinaharap ng lapit na disaster diplomacy sa kasaysayang pangkapaligiran ng Pilipinas: Isang inisyal na pagtatasa. *DALUMAT E-Journal*, 3(2), 118-125.
- Orillos-Juan, M.F. (2016). Kasaysayang pangkapaligiran at araling pangkapaligiran sa wikang Filipino: Katayuan at tunguhin. *SALIKSIK E-Journal*, 5(1), 1-43.
- Orillos-Juan, M.F. (2017). *Kasaysayan at Vulnerabilidad: Ang lipunang Pilipino sa harap ng pananalanta ng pesteng balang, 1569-1949*. Manila: De La Salle University Publishing House.
- Otero-Auristondo, M. (2017). The role of memory in disaster studies: A historic narrative of Valparaiso's experiences through the 1866 bay bombing, the 1906 earthquake and the 2014 mega fire in Chile. *Sheffield Student Journal for Sociology*, 1(1), 137-163.
- Orteza, G. (1997). Pakikipagkuwentuhan: Isang pamamaraan ng sama-samang pananaliksik, pagpapatotoo, at pagtulong sa Sikolohiyang Pilipino. *PPRTH Occasional Papers Series 1*. Quezon City: Philippine Psychology Research and Training House.
- Oxfam Great Britain (OGB). (2011). *Banyuhay: Mga kuwento ng hamon at pagbangon ng kababaihan sa panahon ng Ondoy*. Philippines: Oxfam Great Britain.
- Pama, H. (2014). Ragpa kan pagkaba'go': A deconstructive ethnography of the detritus of modernity in Bicol's coastal villages. Disertasyon. Quezon City: College of Social Sciences and Philosophy, University of the Philippines Diliman.
- Pante, M. (2016). The politics of flood control and the making of Metro Manila. *Philippine Studies*, 64(3-4), 555-592.
- Paul, B. (2003). Relief assistance to 1998 flood victims: A comparison of the performance of the government and NGOs. *The Geographical Journal*, 169(1), 75-89.
- Pe-Pua, R. (2015). Asawa, ina, at katulong: Ang tatluhan papel ng mga domestikong manggagawang Pilipina sa Espanya at Italya. Nasa A. Navarro, M.J. Rodriguez-Tatel, at V. Villan (mga pat.), *Pantayong Pananaw: Pagyabong ng talastasan; Pagbubunyi kay Zeus A. Salazar; Tomo I: Araling Pangkapaligiran, Pilipinolohiya, Sikolohiyang Pilipino, Pilosopiyang Pilipino, at Araling Kabanwahan*. Quezon City: Bagong Kasaysayan, Inc., 351-379.
- Pe-Pua, R. at E. Protacio-Marcelino. (2000). Sikolohiyang Pilipino (Filipino psychology): A legacy of Virgilio G. Enriquez. *Asian Journal of Social Psychology*, 3(1), 49-71.
- Petras, J. (2007). Ugnayan tao-kalikasan at ang ritwal ng mga angkan ang makasaysayang pagbubuo at paggigiit ng bayan/lungsod ng Marikina. *Daluyan: Journal ng Wikang Filipino*, 14(1), 97-112.
- Pineda, H. (2017, Setyembre 22). "Mga susing salita: Indie at delubyo." *University of the Philippines Diliman*. Isinangguni mula sa <http://bitly.ws/PzXe>.
- Pirak, M., F. Heydari, at A. Hasanpour. (2021). Narration of the flood experience among the social activists of Poldokhtar city. *Sociological Review*, 27(2), 361-393.
- Punongbayan, R.S., P.M. Zamora, at P.S. Ong (mga pat.). (1998). *Kasaysayan: The Story of the Filipino People; Volume One; The Philippine Archipelago*. Hong Kong: Asia Publishing Company Limited.
- Rauvola, R., D. Vega, at K. Lavigne. (2019). Compassion fatigue, secondary traumatic stress, and vicarious traumatization: A qualitative review and research agenda. *Occupational Health Science*, 3(1), 297-336.
- Renault, E. (2010). *A critical theory of social suffering*. Equinox Online. Equinox Publishing Ltd., 221-241.

- Reyes, P. delos, M.A. Bornas, D. Dominey-Howes, A. Pidlaon, C. Magill, at. R. Solidum, Jr. (2018). A synthesis and review of historical eruptions at Taal Volcano, Southern Luzon, Philippines. *Earth-Science Review*, 177(1), 565-588.
- Rodolfo, K.S. (1995). *Pinatubo and the politics of lahar: Eruption and aftermath, 1991*. Quezon City: University of the Philippines Press, Pinatubo Studies Program, at U.P. Center for Integrative and Development Studies.
- Rodriguez-Tatel, M.J. (2015). Pagbubunyi kay Zeus A. Salazar: Muhon ng kilusang Pilipinisasyon sa akademya (Pilipinolohiya, Sikolohiyang Pilipino, at Pilosopiyang Pilipino). Nasa A. Navarro, M.J. Rodriguez-Tatel, at V. Villan (mga pat.), *Pantayong Pananaw: Pagyabong ng talastasan; Pagbubunyi kay Zeus A. Salazar; Tomo I: Araling Pangkapaligiran, Pilipinolohiya, Sikolohiyang Pilipino, Pilosopiyang Pilipino, at Araling Kabanwahan*. Quezon City: Bagong Kasaysayan, Inc., 140-160.
- Romero, J.P. at N. Nakamura. (2017). Impacts of flood intensity from rapid urbanization in Marikina river basin, Philippines after 1970's. *J-Global*, 55(1), 1-8.
- Romulo, M.C. (2012). Mainstreaming the needs and priorities of women on flooding in local development planning in the context of climate change: Barangay Tumana, Marikina City Ondoy experience. Tesis. School of Urban and Regional Planning, University of the Philippines Diliman.
- Rozario, K. (2005). Making progress: Disaster narratives and the art of optimism in Modern America. Nasa L. Vale at T. Campanella (mga pat.), *The resilient city: How modern cities recover from disaster*. Oxford University Press, 27-54.
- Saguin, K.K. (2016). States of hazard aquaculture and narratives of typhoons and floods in Laguna de Bay. *Philippine Studies*, 64(3-4), 527-554.
- Samuel, A. (2016). Embodied narratives of disaster: The expression of bodily experience in Aceh, Indonesia. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 22(4), 809-825.
- San Agustin, G. de (1720). Letter on the Filipinos. Nasa E.H. Blair at J.A. Robertson (mga pat. at tsln.) *The Philippine Islands, 1493-1898; Volume XL*. Cleveland: The Arthur and Clark Company, 1903-1909, 183-295.
- Santos, M.J. at A.C. Tugano. (2022). Salin at anotasyon ng mga dokumento ng H. Otley Beyer ethnographic collection ukol sa Marikina. *Tala Kasaysayan: An Online Journal of History*, 5(2), 39-92.
- Santillan, J.R., R.V. Ramos, G. David, at S. Recamadas. (2013). *Development, calibration and validation of a flood model for Marikina river basin Philippines and its applications for flood forecasting, reconstruction, and hazard mapping*. Quezon City: Training Center for Applied Geodesy and Photogrammetry, University of the Philippines Diliman.
- Sato, T. at T. Nakasu. (2011). 2009 typhoon Ondoy flood disasters in Metro Manila. *Natural Disaster Research Report of the National Research Institute for Earth Science and Disaster Prevention*, 45, 63-74.
- Schneider, S.K. (1992). Governmental response to disasters: The conflict between bureaucratic procedures and emergent norms. *Public Administration Review* 52(2), 135-145.
- See, J.C. at E. Porio. (2015). Social vulnerability to flooding in Metro Manila using principal component analysis. *Philippine Sociological Review*, 63(1), 53-80.
- Seng, L.K. (2014). Typhoon Ondoy and the translation of disaster expertise in barangay Banaba, Marikina Valley. *Philippine Studies*, 62(2), 205-231.
- Serafica, R. (2017, Setyembre 12). "Guide to Marikina River's alarm level system." *Rappler*. Isinangguni mula sa <https://bit.ly/3M6IB3y>.
- Servallos, N.J. (2021, Hulyo 26). "Rainfall volume in Marikina greater than during Ondoy." *The Philippine Star*. Isinangguni mula sa <https://bit.ly/3PSGHGY>.

- Sharp, E. at H. Carter. (2020). Examination of how social media can inform the management of volunteers during a flood disaster. *Journal of Flood Risk Management*, 13(4), 1-10.
- Shaw, R. (1989). Living with floods in Bangladesh. *Anthropology Today*, 5(1), 11-13.
- Singer, J., C. Cummings, S. Moody, at L. Benuto. (2019). Reducing burnout, vicarious trauma, and secondary traumatic stress through investigating purpose in life in social workers. *Journal of Social Work*, 20(5).
- Solman, P. at L. Henderson. (2019). Flood disasters in the United Kingdom and India: A critical discourse analysis of media reporting. *Journalism*, 20(12), 1648-1664.
- Tajo-Firmase, J., V. Eugenio, M.J. Bullo, L. Yi, D. Gabriel, at E. Luna. (2011). Lessons and challenges in disaster relief operations for families affected by typhoon Ondoy in Rizal province. *Philippine Journal of Social Development*, 3(1), 65-85.
- Tansec, O. (2012). Lessons from typhoon Ondoy: Technical and socio-cultural rationality in risk communication. Disertasyon. Quezon City: College of Mass Communication, University of the Philippines Diliman.
- Tedeschi, R.G. at L.G. Calhoun. (1995). *Trauma and transformation: Growing in the aftermath of suffering*. California: Thousand Oaks.
- Tirad, A.D. (2007). Ang angkan at ang kaniyang bansag: Pagtugaygay sa isang aspekto ng kasaysayang kultural ng Marikina. Tesis. Quezon City: College of Arts and Letters, University of the Philippines Diliman.
- Tirad-Olegario, A. (2023). *Ang angkan at ang kaniyang bansag: Pagtugaygay sa isang aspekto ng kasaysayang kultural ng Marikina*. Quezon City: Bagong Kasaysayan, Inc.
- Tracy, S. (2010). Qualitative quality: Eight “big-tent” criteria for excellent qualitative research. *Qualitative Inquiry*, 16(10), 837-851.
- Tuaño, P., M. Muyrong, at R. Clarete. (2018). Economic impact of typhoon Ondoy in Pasig and Marikina cities using a multiweek CGE model analysis. *Philippine Journal of Development*, 43(2), 1-24.
- Tugano, A.C. (2019). Ang Marikina sports complex bilang espasyo ng kasaysayan, kalinangan, at palakasang Marikeño. Manuskritong inihanda para sa *SALIKSIK E-Journal*.
- Tugano, A.C. (2020). Kasaysayang buhay ni Kapitan Moy (1851-1891) sa konteksto ng kasaysayang Mariqueño. *Hasaan Journal*, 6(1), 48-90.
- Tugano, A.C. (2021). Ang Noli Me Tangere at El Filibusterismo ni Jose Rizal bilang mga post-kolonyal na babasahin: Isang paglalarawan sa umuusbong na kultura ng pagtuturo at pagkatuto sa mga piling paaralan sa lungsod ng Marikina, Metro Manila. *Kawing Journal*, 5(1), 11-54.
- Tugano, A.C. (2022a). A decade of trauma, grievance, and resiliency: The testimonial narratives of the victims of 2009 Ondoy flood disaster in Marikina City, Philippines. *International Journal of Transdisciplinary Knowledge*, 3(1), 11-22.
- Tugano, A.C. (2022b). Pagragasa at Pagbaha: Kapookan ng Marikina at Rizal Bilang Paksa ng Araling Pangkalikasan. Unang Pambansang Kumprensiya sa Kasaysayan at Pamanang Rizaleny, with the theme *Ang Lalawigan ng Rizal sa Pambansang Kamalayan*. Organized by Bukluran sa Kasaysayan at Pamanang Bayan ng Lalawigan ng Rizal and Local History Committees Network, National Historical Commission of the Philippines.
- United Nations International Strategy for Disaster Reduction (UNISDR). (2009). *2009 UNISDR terminology on disaster risk reduction*. United Nations at United Nations International Strategy for Disaster Reduction.
- U.S. Naval Oceanography Command Center (USNOCC). (1988). *1988 annual tropical cyclone report*. Guam, Mariana Islands: Joint Typhoon Warning Center.

- Uyangaren, E. at I. Claudio. (w.tn.). *Kamustahin natin ang ating mga komunidad pagtapos ng Ondoy*. Quezon City: DZUP.
- Vera, M.G. de. (1982). Pakikipagkuwentuhan: Paano kaya pag-aaralan ang pakikiapid. Nasa R. Pe-Pua (pat.) *Sikolohiyang Pilipino: Teorya, método, at gamit. Filipino psychology: Theory, method, and application*. Quezon City: University of the Philippines Press, 187-193.
- Villapa, J.A. (2016). Ang isla ng Calait bilang kanlungan ng mga buhay-iláng at mga hayop, 1976-2013. *SALIKSIK E-Journal*, 5(1), 168-190.
- Vries, M. Kets de. (2012). Are you a victim of the victim syndrome? *INSEAD Working Paper* No. 201.
- Walklate, S. (2005). Imagining the crime victim: The rhetoric of victimhood as a source of oppression. *Social Justice*, 32(1), 89-99.
- Warren, J.F. (2016). Typhoons and the inequalities of Philippine society and history. *Philippine Studies*, 64(3-4), 455-472.
- Weis, K. at S.S. Borges. (1973). Victimology and rape: The case of the legitimate victim. *Issues in Criminology*, 8(2), 71-115.
- White, H. (1984). The question of narrative in contemporary historical theory. *History and Theory*, 23(1), 1-33.
- Wong, K. at X. Zhao. (2001). Living with floods: victims' perceptions in Beijiang, Guangdong, China. *Area*, 33(2), 190-201.
- Yacat, J. (2013). Tungo sa isang mas mapagbuong Sikolohiya: Hamon sa makabagong Sikolohiyang Pilipino. *Daluyan: Journal sa Wikang Filipino*, 19(2), 5-32.
- Yacat, J., J.A. Cantiller, C.P. Galano, L.S. Inocencio, at A.M. Parcon. (2021). Recalibrating ethics reporting in Philippine Psychology: A review of the Philippine Journal of Psychology 2010-2019. Conference Paper, 57th Psychological Association of the Philippines Annual Convention, October 1.
- Yap, D.J. (2011, Hunyo 25). "Over 300,000 affected by Storm Falcon." *Philippine Daily Inquirer*. Isinangguni mula sa <https://bit.ly/3wZu7OI>.
- Yapan, A. (2019). Desakralisasyon ng "sakuna" bilang disaster sa karanasang Filipino. *Katipunan Journal*, 4(1), 89-129.
- Yardley, L. (2017). Demonstrating the validity of qualitative research. *The Journal of Positive Psychology*, 12(3) 295-296.
- Zialcita, F. (2019). Sacral spaces between skyscrapers. Nasa R. Barbaza (pat.) *Making sense of the city*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 67-94.

Appendix 1

Mga Gabay na Katanungan sa Panayam

1. Gaano na kayo katagal naninirahan sa Marikina? May ilang beses niyo na pong naranasan ang mga matitinding baha sa Marikina? Anong partikular na bagyo po? Mga anong taon po kaya ito naganap sa inyong pagkakaalala?
2. Anu-ano po ang hindi ninyo malilimutang karanasan noong Ondoy? Anu-ano pong kaganapan ang nasaksihan ninyo noong baha?
3. Ano po ang mga ginawa ninyo o naiisip man lang noong tumataas na ang tubig sa inyong bahay?
4. Sa inyong pagkakatanda, sino-sino po ang mga nakatulong sa inyo noong binabaha ang Marikina? Ano po kayang mga tulong ito?
5. Ngayon pong halos sampung taon na ang nakalilipas nang binaha tayo, anu-ano pong mga bagay ang inyong na-realize? Ano po ang nabago sa inyong pananaw sa buhay pagkatapos ng Ondoy?
6. Ngayon po, paano po ninyo nakikita at nailalarawan ang Ondoy?